

РОЗДІЛ 9

ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

Софія Київська

9.1. ФЕНОМЕН ЯЗИЧНИЦТВА. ОСНОВНІ ВІРУВАННЯ І КУЛЬТИ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Історія релігії в Україні виразно поділяється на два основних періоди: дохристиянський і християнський. Перший період прийнято називати ще язичництвом.

Язичництво (від давньослов. слова «язики» – народи) – досить невизначений термін, що свого часу виник у церковному середовищі для позначення всього нехристиянського. У релігієзнавстві під «язичництвом» розуміють *різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культу, що існували в різних народів планети до прийняття ними вищих релігійних форм (як правило, світових релігій)*. Найчастіше цим поняттям позначають вірування тих народів, що не мали власних держав, а, створивши їх, одразу прийняли одну із світових релігій, минаючи стадію тривалого розвитку власної національно-державної релігії. Тому хронологічні рамки язичництва надзвичайно широкі – своїми коренями воно сягає в кам'яний вік, а його пережитки можуть зберігатися до ХІХ – початку ХХ ст.

Язичництво давніх слов'ян саме по собі не є унікальним явищем у світовій історії релігій, це — слов'янський варіант загальноюдського язичницького масиву, однак варіант неповторний. Цю неповторність язичництву давніх слов'ян додає перетинання в ньому кількох відносно самостійних релігійних шарів, на основі яких воно, власне кажучи, і сформувалося.

Перше релігійне нашарування в давньослов'янському язичництві складають обряди і вірування прадавнього населення лісостепової смуги України (середня течія Дніпра — Десна), що заселяло цю територію ще з кам'яного віку (з VI тисячоріччя до н.е.). Цей шар відповідав розвинутому анімізму і складався більшою частиною з духів природи (домовики, русалки, берегині тощо). Культ цих створінь, як і культ самої природи (культ води, культ лісів і окремих порід дерев), міцно тримався в народній свідомості і функціонував досить автономно щодо культів пізніших язичницьких богів.

Другий шар у язичництві давніх слов'ян пов'язують із впливом трипільської культури кінця IV—III тисячоліть до н.е. у межах річчя Дніпра — Дністра, яку деякі дослідники вважають однією з найбільш високорозвинених для свого часу. Цей шар відбивав релігійні вірування і культу, пов'язані з раннім землеробським господарством. Складався він із шанування жіночого божества родючості й врожаю, богині Матері-Землі (пізні ім'я — Макош—Мокош), гіпотетично чоловічого божества-творця і володаря Всесвіту, обрядів і ритуалів сезонного господарського циклу (свято приходу весни як початку нового року, свято дозрівання і збору врожаю та ін.).

Нарешті, центральним шаром язичництва є коло релігійних уявлень і практик індоєвропейців III—II тисячоліть до н.е., праатьківщиною яких були, нагадаємо, південні степові регіони Росії, Молдови, України. В індоєвропейських народів склалися загальні погляди на світ, його трискладову структуру; віра в богів — творців неба, землі, людей; практика їхнього вшанування кривавими жертвопринесеннями; надзвичайно розвинутий культ предків і поховальна обрядовість.

Таким чином, язичництво давніх слов'ян має тисячолітню історію, протягом якої воно перебувало в процесі постійних видозмін. Однак — і в цьому полягає головна особливість еволюції слов'янського язичництва — впродовж усього періоду існування язичництва різноякісні релігійні нашарування в ньому не асимілювали, не замінювали один одного, а співіснували, взаємодоповнюючись, змішуючись один з одним. От чому в слов'янському язичництві напере-

додні хрещення Русі в один той самий час існував пантеон богів на рівні розвинутого політеїзму при відсутності сталого культу вшанування головних божеств і окремого жрецького прошарку, а поруч з цим пантеоном — не менш популярний і шанований пантеон нижчих духів на рівні первісного полідемонізму.

Більш-менш упевнено ми можемо розглядати язичництво тільки в тому вигляді, в якому воно існувало в східнослов'янських племен другої половини I тисячоліття н.е. під час виникнення в них власної державності.

Основу язичницьких вірувань давніх слов'ян складали різноманітні **природні культу**. Слов'яни боготворили ліси, ріки й інші водойми, гори, камені або безпосередньо, або заселяючи їх особливими духами. Подібні пережитки, власне, анімістичних вірувань можна зустріти не тільки в язичництві, а й у розвинутих національно етнічних і регіональних релігіях — досить згадати німф і сатирів в олімпійській релігії давніх греків. Стійкість поклоніння духам і природним явищам пояснюється дуже легко — вони існували поруч з людьми, були для них зрозумілішими, ніж, припустимо, небесні боги.

В очах наших слов'янських предків переважна більшість духів ставилася до людей неоднозначно. Саме в такому вигляді переносили люди на духів свої спостереження за різноманітними природними феноменами, кожний з яких залежно від обставин міг то допомагати, то шкодити людям, хоча, за великим рахунком, самі люди поведуться так само. Сонце, наприклад, могло виступати і небесним вогнем, джерелом тепла і світла, від якого повністю залежить життя і добробут людей, і нещастям, тому що саме його промені палять руських воїв у «Слові о полку Ігоровім». Отже, слов'янам-язичникам доводилося постійно залучати на свій бік заради хорошого врожаю, безпеки худоби, вдалих пологів тощо всіх цих водяників, лісовиків і домовиків.

Природні культу давніх слов'ян можна розділити на чотири: культу води, культ лісів і дерев, культ предків, культ злих сил. Зрозуміло, цим не вичерпуються прояви слов'янського язичницького анімізму: цілий ряд джерел підтверджує, що слов'яни поклонялися каменям і горам, колодязям і озерам, звірам і птахам, вогню, зіркам, Місяцю та Сонцю.

Культ води пов'язаний з тим, що слов'яни вважали воду першоматерією світу. Насправді «земні» джерела водного культу слід шукати в значенні води для землеробства, що було основою господарства давніх слов'ян. Здавна слов'яни приносили жертви озерам і колодяз-

зям, полюбляли молитися над водою, називали річки богинями, запалювали свічки над колодязями і криницями. Поруч із виключно «зрошувальною» також шанувалася «очисна» властивість води, внаслідок чого ще в середні віки зберігався звичай водних *ордалій*. Водні ордалії – випробування, які полягали в тому, що людину, запідозрювану в чаклунстві, кидали у воду, уважно спостерігаючи, – потоне вона чи ні.

Найбільш відомий прояв культу води, безперечно, – це віра у *водяників* і *русалок* (віл)¹. Водяного народна фантазія зображувала у вигляді старця з довгою, заплутаною бородою, який надає перевагу тихим глибоким заводям. Русалки уявлялися вродливими дівчатами, що через якісь причини (найчастіше – через нещасливу любов) знайшли свою смерть у воді. Танці русалок – це хвиля на воді, а їхні пісні – це шум хвилі. Коли в розпал літа, під час визрівання врожаю, вранці виступала роса, люди вважали, що русалки приносять її у своєму довгому волоссі, і назвали *Русальським* тижнем, що передував святу літнього сонцестояння.

Предметом **культу дерев** ставали як окремі породи дерев (найчастіше дуб – найпомітніше за розмірами і за віком дерево лісостепової зони), так і цілі гаї. Там, у священних гаях, під загрозою суворого покарання заборонялося ловити птахів, полювати на тварин, навіть рубати дерева. Наші предки були переконані, що саме в лісах та гаях, де затишно і спокійно, в пушах, подалі від людських очей жили боги. Тому в лісах найчастіше і розташовувалися культові споруди слов'ян-язичників, провадилися окремі обрядово-ритуальні дії. Візантійський імператор Константин Багрянородний залишив опис подібних дій біля священного дуба на острові Хортиця. Торговці, які щойно подолали небезпечні дніпровські пороги, збиралися під його розложистим гіллям і приносили йому жертви: хто хліб, хто кусень м'яса, хто живих півнів. Потім, утворивши коло з 12 стріл, провадили ворожіння – можливо, про прикінцевий прибуток свого підприємства.

Існують і більш матеріальні свідчення про язичницький культ дерев. Протягом ХХ сторіччя на території між Києвом і Черніговом, у водах Дніпра і Десни було зроблено кілька знахідок священних дубів.

¹ Існує припущення, що назва «русалка» пов'язане з назвою античного літнього свята троянд (*rosalia*), що співпадало за часом зі святом Трійці (П'ятидесятниці); «віла» походить від латин. «*vila*» – носитися в бурхливому танку. Родичкою русалок-віл були берегині, скоріш за все, жіночі водяні духи дуже давнього (трипільського) походження. – Авт.

У стовбури цих велетнів, там, де від них починали відходити гілки, були вставлені шелепи молодих кабанів догори іклами – так, щоб вони утворювали за формою чотирикутник. Датуються ці знахідки VII–VIII і X ст.

Давні слов'яни вірили в те, що в лісах живуть лісовики (*полісуни*), а в полі – *польовики*. Полісуни – казкові істоти сірого або попелястого кольору, повністю вкриті волоссям, ходять в одязі, звіриних шкурах, а іноді й без одягу. Найчастіше лісовик показується людям в образі діда з довгою сивою бородою. Полісуни часом допомагають людям рубати дрова і просять у людей хліба. У той же час полісуни полюбляють жартувати над людьми, змушуючи їх усю ніч блукати по лісі.

Як і у випадку з русалками, в уявленні про лісовиків знайшли своє відображення різноманітні взаємини слов'ян з лісами і деревами. Лісовик близький до людини – так і ліс дає людині основний будівельний матеріал, ягоди, гриби, дичину і шкіри. Лісовик жартує над людиною – так у глухому лісі на кілька годин або навіть днів орієнтацію може втратити кожний.

Культ злих сил – явище звичайне для будь-якої релігії. У язичництві давніх слов'ян, судячи з усього, цей культ набув досить своєрідного відтінку. До злих сил, безумовно ворожих людині, – *упирів і навій* (старослов. навь – небіжчик) – слов'яни відносили іноплемянних мерців, душі ворогів і недоброзичливців, людей, яких за щось покарали сили природи (впав з дерева, загинув від удару блискавки, був з'їдений вовками тощо). У язичницьких уявленнях нав'ї походили на птахів, що літають по ночах, у бурю і дощ, на злих вітрах, і нападають на людей, щоб досхочу напитися їхньої крові. Упир за зовнішністю вважався цілком схожим на людину, однак його легко впізнавали за неприродно червоним кольором обличчя (щоб якось приховати його, упирі прикидалися п'яницями). З кого упир випивав кров, той швидко вмирав. Як тільки співали півні, упир щодуху кидався назад до цвинтаря, де він жив у власній могилі, бо якщо він хоч на мить зустрінеться із сонячним світлом – тут йому і кінець.

Віра в існування злих сил, з одного боку, відображала страх і безпорадність людини перед силами природи, а з другого боку – власну людську недосконалість, тому що дозволяла приписувати цим силам усі невдачі і проблеми, що переслідували людину.

Слов'яни намагалися всіляко захиститися від злих сил. Боротьба з ними складала невід'ємну частину їхнього життя і залишила яскравий слід у декоративно-ужитковому мистецтві. Захисним магіч-

ним різьбленням вкривалися дах будинку і всі його отвори – вікна, двері, димохід; скрині для одягу й істівних припасів, різноманітний посуд. Знамениті українські вишиванки – це плід не тільки народного мистецтва, а також і язичництва. Недарма вишивкою прикрашали ті частини одягу, де він нещільно прилягав до тіла. Основний мотив вишиванок – кінно-солярна символіка (кінь – тварина, яка рухає сонце удень). Нарешті, по четвергах (у слов'янському календарі тиждень був п'ятиденним), коли топили лазню, злим силам обов'язково залишали дещицю від їжі та пиття. Якщо ж перед виходом з лазні присипати підлогу попелом, то вранці наступного дня знаходили сліди погані, подібні відбиткам пташиних лапок.

Усім відома зброя проти упирів – часник і осиковий кіл. А от пояснення вибору цієї зброї видатним вітчизняним філологом ХІХ ст. О. Потебнею: часник настільки гіркий, так пече в роті, що нагадує жар вогню. Причиною ворожості для злих сил осики могла бути або гіркота цього дерева («гірка» – постійний епітет осики в народних піснях), або його світла кора, що навіювала асоціації зі світлом¹.

Слов'янський язичницький **культ предків** в основних своїх рисах нагадував подібні культу, що існували у всіх народів до (і тривалий час після) прийняття ними світових релігій. Головна ідея цього культу – ідея безперервного зв'язку померлих зі своїм родовим колективом. Спочатку своїх мерців слов'яни ховали в землі, й їхні цвинтарі, що зі зрозумілих гігієнічних міркувань розташовувалися подалі від людського житла, служили прикордонними стовпами території громади й одночасно – своєрідними її оберегами проти будь-яких чужоземців, які завжди уявлялися ворогами. В останні століття перед прийняттям християнства люди знайшли своїм померлим нове місце перебування – на небі, куди їхні душі підносилися разом з димом поховального вогнища. Часто попіл, що залишався після кремації, віддавали рідній землі, зібравши його в горщик для варіння каші.

У будь-якому разі подібні поховання дуже показові для визначення характеру взаємин предків зі своїми нащадками. Вони з усією очевидністю доводять, що поряд із виключно охоронними функціями головне призначення предків полягало в сприянні господарської діяльності своїх нащадків, росту їхнього матеріального добробуту. Насамперед від них вимагалось посилювати родючість землі й забезпечувати достатню для доброго врожаю кількість вологи.

¹ Потебня А. А. О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий // Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре. – М., 2000. – С. 325-328.

У фольклорних джерелах можна знайти уривчасті відомості про звичай «саджати на лубок», тобто ритуальне вбивство старих членів слов'янської родової громади. Для цього використовували довгий візок—волокушу, на якому приречених на смерть «предків» відвозили узимку подалі від селища і залишали в глибокому яру, звідки неможливо було вибратися без сторонньої допомоги. Цей звичай діяв і влітку, коли наставала посуха, що загрожувала майбутнім голодом усьому племені (тоді «предків» кидали в порожні зернові ями). Однак уже в I тисячолітті нашої ери подібний звичай, відомий і в інших народів, став пережитком.

Найбільш відомий ритуал культу предків — *радуниці*. Двічі на рік, восени й навесні, коли природа завмирає і готується до спокою, і навпаки, пробуджується, весь родовий колектив відвідував могили своїх померлих, залишаючи їм їжу. Схожість радуниць з обрядом відвідування кладовищ і поминання померлих рідних і близьких у великодній час не випадкова. Вона пояснюється штучним злиттям весняних радуниць з цим найбільш значним із християнських свят, яке потрібно було Православній Церкві для викорінювання в народі язичницьких вірувань.

Як один із проявів культу предків, безперечно, можна розглядати віру в *домовика* (давньослов'янського «чур» — пращура, звідки і походить відомий вислів «Чур мене»). За народними повір'ями, виглядав домовик як старий-престарий дід, хоча іноді міг прибирати вигляд у хазяїна будинку. Жив домовик у підпічку, тому що його старі ревматичні кістки мали потребу в теплі, а з другого боку, місце, де палав вогонь, у всіх народів вважалося священним. Насамперед, домовик, як і будь-який інший добропорядний предок, був заступником двору і господарства, худоби, майна та маленьких дітей. За іншими розповідями, домовики, коли вони чимось невдоволені, капостять у хатах: стукають, відчиняють двері, вікна, знущаються з котів, щипають сонних людей. Вночі домовики полюбляють їздити на конях, заплутувати їхні гриви, стригти овець, ганяти курей. Для відлякування домовиків у стайнях тримали опудала ворон і сорок.

9.2. СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЯЗИЧНИЦЬКИЙ ПАНТЕОН І РИТУАЛ. ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ЯЗИЧНИЦТВА

Слово «Бог» у всіх слов'янських мовах має загальний індоєвропейський корінь: «Богават», «Бог-вана» — вічна істота. Поява пан-

теону богів у слов'янському язичництві стала наслідком його тривалої еволюції.

У найзагальнішому вигляді еволюцію слов'янського пантеону дослідники уявляють так: спочатку у праслов'ян були поширені давні анімістичні культури, потім (у трипільський період) настала черга аграрних культів, пов'язаних з богинею Матір'ю-Землею; з II тисячоліття до н.е. почали формуватися культури чоловічих божеств, що уособлювали собою Всесвіт. Пантеон богів, який безпосередньо передував хрещенню Русі, сформувався, ймовірно, після VI ст. н.е. Він органічно увібрав у себе як поклоніння духам, яким знайшлося місце на його нижчих ступенях, так і поклоніння богині-землі, богам Всесвіту, що зайняли в ньому не досить високе, однак підлегле становище. Очолити цей пантеон боги, яким поклонялася князівсько-дружинна верхівка тодішнього давньослов'янського суспільства.

Про язичницький давньослов'янський пантеон, що за рівнем «зрілості» відповідав розвинутому політеїзму національно-державної стадії еволюції релігії, ми знаємо з датованого 980 роком повідомлення «Повісті минулих літ», пов'язаного з діяльністю князя Володимира I Святославича (980–1015):

«І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його [була] срібна, а вус — золотий, — і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди [жертви], називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернялася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той».

Головний бог давньослов'янського пантеону **Перун** — подібний до античного Зевса, бог грози і блискавки, чиїм атрибутом був дуб. Поклоніння Перуну (або божеству, яке виконувало в пантеоні подібні функції) сягає ще індоєвропейських часів. Ретельні лінгвістичні спостереження дають вагомі підстави вважати, що в індоєвропейських космогонічних міфах про утворення світу внаслідок запеклої боротьби бога-громовика зі змієм, який викрадав худобу, світло і воду, виконавцем головної ролі був прототип саме Перуна. Однак на чолі давньослов'янського пантеону він став не стільки через свою надзвичайну могутність, що переважала силу інших богів. Тут вирішальне значення мали, очевидно, суто політичні міркування. Авторитет Перуна, що зайняв перше місце в пантеоні язичницьких богів, служив ідеологічним обґрунтуванням військово-політичної влади князя і

його військової дружини. Тому центрами культу Перуна були Київ і Новгород.

Стрибог, Дажбог і Хорс були дуже часто згадуваними небесними богами, відомими нашим предкам досить тривалий час — з передскіфського періоду (I тисячоліття до н. е). Вони виступали гарантами мирної хліборобської праці.

Стрибог (вірогідно, від давньослов'янського «стерти» — поширювати) — бог-отець, Бог — творець Всесвіту, повелитель небесних стихій (недарма в «Слові о полку Ігоревім» вітри названі «стрибожими онуками»), батько Перуна. Аналог давньогрецького Урана.

Про поширення культу Стрибога красномовно свідчать географічні назви: ріка Стрибозька на Київщині, село Стрибож на Житомирщині. У той же час немає ніяких достовірних відомостей про те, що наприкінці X ст. у пантеоні князя Володимира Стрибог виконував які-небудь важливі функції, крім представницьких.

Можливе протиставлення Стрибога як бога темного і буремного неба і **Сварога** (санскр. сонце) як персоніфікації ясного, спокійного неба, батька Дажбога. Однак в останні століття слов'янського язичництва і період двовір'я, два світлих божества злилися для своїх шанувальників воедино, хоча досить ймовірно, що свого часу і Сварог, і Дажбог були окремими божествами, уособленнями конкретних світлих сил природи.

Дажбог — бог сонячного світла і достатку, тобто тих благ, які сонячне сяйво несе з собою людям. В одному з давньоруських літописів міститься розповідь про те, як за часів Сварога люди навчилися кувати зброю і оволоділи ковальським мистецтвом, а у «Слові о полку Ігоревім» русичі прямо названі «дажбожими онуками». В українських народних колядках Дажбог-Сварог виступає заступником весілля і шлюбу, особисто зустрічаючи князя-жениха на світанку під час сходу сонця. Зрозуміло, що на честь цього бога називали багато городищ, наприклад, сучасне селище Савара на р. Рось.

Хорс — бог самого сонячного світила, котре щоденно виконує свій шлях на небосхилі на конях і лебедях, схожий за призначенням на грецького Геліоса. Очевидно також, що відбувалося зближення й об'єднання в очах віруючих язичників функцій Хорса і Дажбога, подібно до того, як у Єгипті були об'єднані Гор і Ра, в Греції — Геліос і Аполлон.

Сімаргл, або **Сімургл** (Переплут) — божество іранського походження, бог насіння і посівів, адже саме Сімарглові зороастрійський Ахурамазда доручив охороняти небесне дерево з насінням всіх корис-

них рослин (у християнстві, очевидно, для ефективнішого виконання своїх охоронних функцій, він перетворився на диявольського змія). Виглядав Сімаргл як крилатий пес, таким його і зображували на стінах Борисоглібського собору у Чернігові і різноманітних предметах домашнього ужитку та ювелірних прикрасах. Сімаргл через своє «іноземне» походження досить швидко (у XII–XIII ст.) зник не тільки з пантеону, а й з народної свідомості.

Ім'я єдиного жіночого божества в язичницькому пантеоні давніх слов'ян **Макош—Мокош** походило від слова «кіш» або «киш», яким називався плетений кошик для зерна. Мокош відома як головне божество трипільців як богиня родючості, богиня землі, що дарує життя злакам і рослинам, богиня врожаю. Провідне значення землеробства в господарстві давніх слов'ян пояснює, чому протягом кількох тисячоліть Мокош зберігала почесне місце в пантеоні давньослов'янських богів. Супутницями і помічницями Мокоші були *Лада* і *Леля*. На жаль, призначення і функції цих божеств з'ясовані ще недостатньо.

Зрозуміло, що в пантеон князя Володимира потрапили не всі шановані слов'янами-язичниками боги, а тільки ті, які хоч якоюсь мірою підпадали під ціннісні уподобання правлячої верхівки: сила, міць, потужність, відвага, перемога або смерть в жорстокій битві. За його межами опинилися багато давніх впливових божеств, які заслуговують детальної згадки.

Велес (Волос) (індоєвропейське походження від кореня «вел», «вол») — традиційно вважався богом скотарства, худоби, торгівлі та ремісництва, музики та співу (адже всім відомо, що пастухи добрі співаки і музики). Проте, є вагомій підставі називати Велеса більш значним за своїми функціями богом, ім'ям якого русичі недарма неодноразово клянуться поруч з іменем Перуна при укладанні мирних договорів з Візантією. В останніх дослідженнях Велес постає перед нами як бог миру, тобто водночас заступник сільської слов'янської громади, її території та господарства, підтримувач злагоди, гармонії між суспільством і навколишнім світом. Для широких верств населення Давньоруської держави IX–XI ст.ст. Велес був тим же самим, що й Перун для правлячої князівсько-боярсько-дружинної еліти. Більше того, і в християнстві Велесу знайшлися відповідники — св. Власій і (гіпотетично) св. Микола, найшанованіший на Русі святий, її заступник і захисник.

Бог Рід (**Святовид**) і пов'язані з ним *рожаниці* в образі зоряного неба і зірок уособлювали собою Всесвіт, а щодо кожної окремої лю-

дини виступали як бог і богині долі. Як прояв життєдайної, родючі сили, що просякає, породжує увесь світ, слов'янський Рід був ближче усього до індійського Брахми, єгипетського Осіріса, давньосхідного Ваала, біблійного Саваофа.

Добре відомі нам за етнографічними джерелами Коляда, Ярило, Купайло відповідали кожній з трьох найважливіших для життя природи і ведення господарства позицій сонця. Їм були присвячені радісні і веселі народні свята.

Коляда уособлював собою зимове сонцестояння, після якого починалося пробудження природи, що обіцяло майбутній врожай і статок.

Ярило (давньослов. яр, ярий, вищий прояв плідної або відтворювальної сили природи, землі, худоби, людини) за значенням був близький до бога Ладо. Власне кажучи, Ярило являв собою весняну іпостась Дажбога.

Купайло (Купало), як засвідчує назва найзначнішого язичницького свята, був вираженням літнього сонцестояння, досягнення сонцем найвищої сили та могутності.

Жива і Мора (Морена) — боги життя і смерті. Жива уособлювала собою красу, юність, любов, природну родючість, Морена — хворобливість, старечу неміч з наступним неминучим кінцем — смертю. Відповідно, у природі Жива позначала момент весняного пробудження природи, цвітіння і зеленіння, Морена — дозрівання плодів і врожаю як провісників майбутнього в'янення природи та її осінньо-зимового засипання. У цій своїй якості Морена, наприклад, з'являлася на святі Купайла.

Ушановування язичеських богів здійснювалося в різноманітних формах індивідуального і колективного культу. Матеріали археологічних досліджень Києва свідчать про наявність у житлах своєрідних домашніх вівтарів з дерев'яними ідолами, а повідомлення візантійських і арабських авторів засвідчують, що поклоніння цим ідолам полягало в обряді жертвопринесень, що супроводжувався молінням. Богів молили про дарування врожаю, щастя, матеріального добробуту, про захист від ворогів, хвороб, різних лих, просили поради і вказівок, у сумнівних випадках з їх допомогою намагалися зазирнути в майбутнє.

Досить часто колективні ритуали відбувалися просто неба, хоча давні слов'яни зі скіфських часів знали і тип закритого святилища — **капища** (можливо, від «кап» — ідол, бовван, кумир). Звичайно, такі святилища були обгороджені валом з частоколом, а в середині стояла

дерев'яна статуя бога, розміщувалися жертовник і палав жертвний вогонь. Перепалені кістки жертвних тварин і попіл зносили у розташований неподалік зольник.

Яскравим прикладом подібного святилища може вважатися вже згадуване капище богів Володимира. Залишки цієї культової споруди язичницького часу були знайдені в 1975 р. неподалік від Андріївської церкви в Києві. У плані воно являло собою прямокутник (7 x 1,75 м) із шістьма закругленими симетричними виступами (діаметр двох великих дорівнював 2 м, малих – 1 м), що прилягали до святилища з півночі, сходу, півдня. Саме на цих виступах знаходилися постаменти богів.

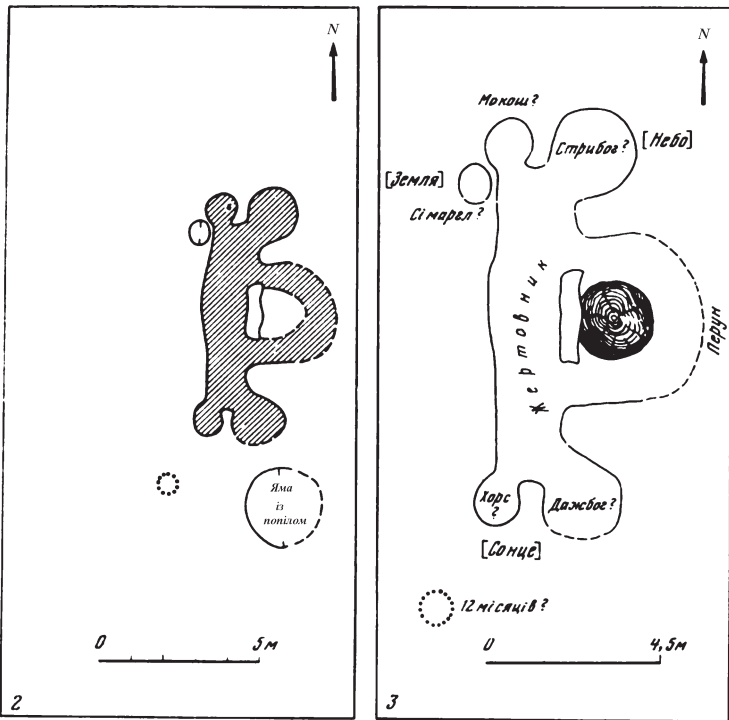

Схема язичницького капища князя Володимира

Найвідомішим зразком язичницького кумира за правом вважається відомий Збруцький ідол, випадково знайдений у 1848 р. у водах притоки Дністру річки Збруч. Цей ідол являє собою вапняну

Громадські богослужіння проводилися, скоріш за все, у дні свят, при надзвичайних подіях – виступ у військовий похід, повернення з походу, епідемії, ворожій навалі, посухи й неврожаї, окремо – на честь того чи іншого божества. За уривчастими фольклорними відомостями, колективні язичницькі обряди в основних своїх рисах дуже нагадували індуїстський ритуал ведичних часів. Його головним обрядом можна вважати жертвопринесення. Тут відбувалося заклання жертвовної тварини старійшинами родів, жрецькими-волхвами або князями, що виконували певні жрецькі функції. Частину жертвовної тварини спалювали на вогняному вівтарі перед ідолом, її кров розбрикували – чи для оборони від злих сил, чи на знак поваги до божественної життєдайної сили цієї рідини. На нутрошах жертвовних тварин ворожили. Рештки кривавих жертв богам з'їдали учасники обряду. Ритуальне частування супроводжувалося необмеженим уживанням хмільних напоїв, звичайними у подібних випадках музикою, піснями, іграми.

Для шанування богів забивали биків, півнів, кабанів, іншу худобу і птицю. Іноді приносили й криваві людські жертви. Розповідь про одне з таких жертвопринесень, регулярних, проте, скоріш за все екстраординарних за значенням, зберегла нам «Повість минулих літ» (див. текст 9.1). Ця розповідь підтверджується численними повідомленнями давніх авторів, хоча археологічних підтверджень таким фактам під час дослідження язичницьких капищ досі не знайдено.

Більша частина безкровних жертвопринесень у вигляді хліба, меду, сиру діставалася Роду (можливо, і Велесу). Оскільки ці страви завжди фігурували і на весільному столі, можна припустити, що безкровні жертвопринесення супроводжувалися моліннями про врожай, приплід худоби чи поповнення родини дітьми.

Безумовним відгомонам подібних язичницьких ритуалів слід вважати трапезу, що її за народними билинами та літописними повідомленнями раз на тиждень влаштовував у себе на дворіщі князь Володимир. Ці частування супроводжувалися грою скоморохів, музикою, боротьбою з ведмедями та іншою «культурною програмою», зображення якої зберегли для нас фрески Софійського собору у Києві, а також щедрою роздачею милостині.

Зрештою, і звичай колядування був звичаєм збирання жертв богові-сонцю, що народжується, і тому потребує матеріального підкріплення своїх сил. Зрозуміло, що лєвова частка жертв у вигляді зібраних найдків та напоїв споживалися самим дарувальниками і збирачами. В описаних ритуалах був і певний практичний сенс: князю

Володимирові, який збирав податки у натуральній формі, нікуди було їх подіти, а пересічному слов'янину трапеза на свято Коляди надавала рідкісну можливість досхочу наїстися вишуканого м'яса домашніх тварин і сподіватися, що він не забуде його смак у наступному році.

На жаль, наука має у своєму розпорядженні тільки фрагментарні відомості давніх авторів про особливу й авторитетну **жрецьку верству** («*волхвів*») на Русі. Літописна легенда про «вішого Олега», використана О.С.Пушкіним, дозволяє говорити про те, що певні жрецькі функції виконував і князь. Логіка переходу від первісного суспільства до держави в сучасному розумінні цього слова також підтверджує цю обставину: правитель у ранньокласових суспільствах досить часто поєднував військове керівництво, адміністративно-виконавчу і законодавчу владу з виконанням жрецьких обов'язків, оскільки завдяки цьому він одержував на свої безмежні повноваження єдино зрозумілу для його підданих санкцію – божественну. На користь існування жрецтва говорить і розвинута термінологія щодо магії і людей, які її практикували. Однак різноманітна діяльність волхвів – і як жерців, і як лікарів, і як чаклунів свідчить про те, що жрецтво в язичницький період у слов'ян так остаточно і не сформувалося. Після хрещення Русі його представники стали об'єктом жорстоких переслідувань з боку державної влади і змушені були шукати інші сфери прикладання своїх сил.

Різновидом слов'янського язичницького ритуалу може вважатися **поховальний культ**.

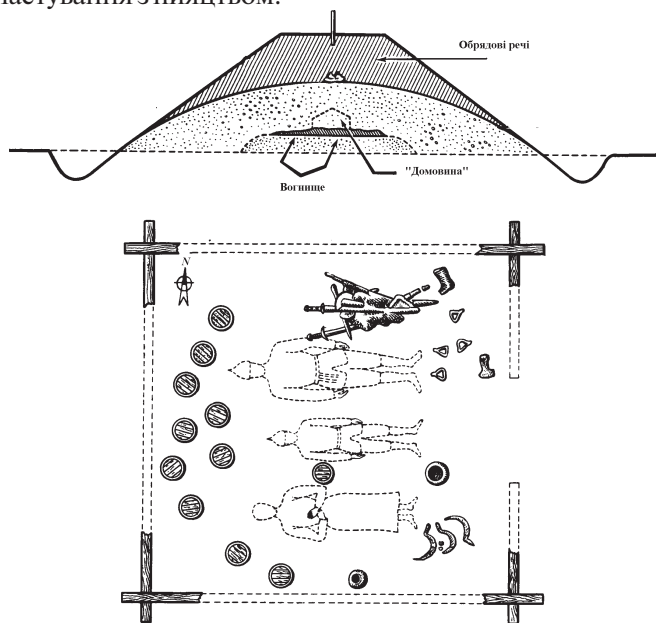
За кілька століть до хрещення Русі у давніх слов'ян переважали обряди *кремації*. Вони полягали у тому, що небіжчика разом з речами та їжею, що повинні були знадобитися йому в потойбічному світі, спалювали в човні. Таким чином, як вважали давні слов'яни, душі померлих швидше досягнуть неба.

Однак найчастіше язичницькі поховання поєднували форми *кремації* та *інгумації* (закопування в землю). На місці поховального вогнища насипали курган, куди іноді клали урну з прахом. Горщик з прахом помішали й у труну у вигляді невеликого будиночка на стовпах. (Цей прототип казкової «хатинки на курячих ніжках» більше був поширений у північних регіонах Росії). Напередодні хрещення Русі була помітною тенденція до поступового витиснення поховання померлих через спалення їх похованням у землі, хоча вона пояснювалася радше розвитком культу предків.

До християнських часів зберігався започаткований, можливо, ще скіфами, звичай *супровідної кривавої жертви*. У цьому легко пере-

конатися, звернувшись до розповіді візантійського автора Лева Диякона, який був безпосереднім свідком війн князя Святослава з Візантією в середині X ст.: «І ось, коли настала ніч і засіяло повне коло Місяця, скіфи вийшли на рівнину і розпочали підбирати своїх мерців. Вони нагромадили їх перед стіною, розіклали безліч багать і спалили, заколовши при цьому за звичаєм предків безліч полонених, чоловіків і жінок. Здійснивши цю криваву жертву, вони задушили [декілька] грудних немовлят і півнів, топлячи їх у водах Істра [Дунаю. — Авт.]»¹.

Завершувалася поховальна церемонія *тризною*, відомою у праслов'янського населення України ще з I тисячоліття до н. е. У власному розумінні тризна мала вигляд військового турніру чи битви і була покликана відганяти смерть від живих; у широкому розумінні тризною можна вважати весь комплекс поховальних обрядів безпосередньо після кремації чи інгумації, які, крім військових змагань, включали в себе криваве жертвопринесення на жертвовному вогнищі і жабне частування з пияцтвом.

Курган Чорна Могила сер. X ст. Розріз.
Внизу план поховального вогнища (у збільшеному масштабі)

¹ Диякон Лев. История.— М., 1988.— С. 78.

Обряд, що поєднував елементи кремації і закопування в землю, був докладно досліджений під час розкопок багатой Чорної могили під Черніговом. На горизонтальному огороженому майданчику було споруджено дерев'яний будинок мертвих. Після здійснення кремації на місці будинку виріс невеличкий курган. Родичі померлого поклали на його верхівку зброю небіжчика і справили по ньому тризну. І тільки після цього насипання кургану було остаточно завершено.

Річний цикл язичницьких свят було побудовано за сонячно-господарським принципом. Інакше кажучи, головні свята приурочувалися до основних положень сонця: зимового та літнього сонцестояння, весняного та осіннього рівнодення, яким відповідали основні цикли сільськогосподарських робіт.

Найзначнішим святом давніх слов'ян було поза всяким сумнівом *свято Івана Купала*, якому передував Зелений, або Русальський тиждень. Назва, під якою відомий нам цей день походить від злиття його власної язичницької назви — Купала, із християнським святом на честь Іоанна Хрестителя. Воно припадало на день літнього сонцестояння (24 червня). Вказівки, що Купала святкувався на початку липня пояснюються плутаниною старого і нового стилів, різниця між якими складає приблизно два тижні. Але річ не в конкретній даті за тим або іншим стилем, а в тому, на яке число календаря випадає те природне явище, в ознаменування якого було започатковане свято.

Усі ритуали на свято Купала обертаються навколо двох стихій — вогню та води, адже воно знаменувало собою досягнення природою своєрідного піка родючої сили (див. текст 9.2). Це — триумф сонячного начала, об'єднання родючої сили води та світла (звідси і топлення Купала), що повинне незабаром принести людям хороший врожай. І в той же час у цьому переможному мотиві вже відчувалися нотки тривоги: гине сонячний герой, персоніфікація літнього життєдайного сонця, отже, незабаром потрібно чекати «контрнаступу» темних сил.

Показово склалась історична **доля язичництва** на Русі. Проникнення на Русь християнства, а потім і його прийняття як більш розвиненої релігії, теоретично мало б призвести до поступового викорінювання язичницьких обрядів, вірувань і культів. Незважаючи на це, на сьогодні у більшості дослідників немає сумнівів у тому, що період з IX до середини XIII ст. можна вважати періодом **двовірства** на Русі — *одночасного співіснування давніх язичницьких та християнських вірувань і культів на всій території країни і у всіх верствах населен-*

ня. Це двовірство наклало досить помітний відбиток на всі сторони життя киеворуського суспільства і давньоруське мистецтво, тому наявність цього феномена неважко підтвердити конкретними прикладами. Усіх найвідоміших київських князів – Володимира I Святославича, Ярослава Мудрого, Володимира II Мономаха – ми знаємо лише за їхніми «поганськими» іменами, хоч вони мали і християнські імена, що давалися їм при хрещенні: обидва Володимири звалися Василіями, Ярослав – Георгієм.

У період двовірства можна виділити два етапи:

- перший охоплює IX–X ст. та характеризується перевагою язичництва;
- другий – це кінець X – початок XIII ст., коли більшого поширення набуває християнство.

У період співіснування язичництва та християнства перше було поширено в селах серед селян, а друге – у містах серед дружинників, торговців і ремісників.

Закінчується двовірство після монголо-татарської навали, коли Християнська Церква одержала від завойовників, зацікавлених у зміцненні своєї влади на підкорених землях, достатні привілеї, щоб остаточно затвердити своє панівне становище.

Таке тривале співіснування язичництва й християнства часто пояснюють «природними» причинами – великою територією країни, федеративністю політичного укладу тощо. Разом з тим, як справедливо зазначає автор найфундаментальнішого дослідження з язичництва Давньої Русі акад. Б. О. Рибаків, не можна відкидати і напівлегливе небажання верхівки киеворуського суспільства відкинути деякі милі їхньому серцю язичницькі звичаї. Серед них – і напівлегальне багатоженство, і ритуальні бенкети по п'ятницях, що, крім іншого, певним чином урівнювали їхніх учасників, скрадаючи поступове збільшення одноособової влади князя¹.

Можна сказати, що двовірство носило досить мирний характер, якщо не брати до уваги такі «незначні» епізоди в його історії, як хрещення Новгороду «вогнем і мечем», періодичні розправи над язичницькими жерцями й волхвами, про що повідомляють руські літописи та інші письмові джерела.

Потрібно відзначити, що кінцевим підсумком тривалого періоду двовірства стало не стільки викорінювання всього язичницького, скільки адаптація християнства до язичницьких обрядів і культів.

¹ Рибаків Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 743.

9.3. ВИТОКИ ХРИСТИЯНСТВА В УКРАЇНІ

У знаменитій «Повісті минулих літ» розповідається про те, як першим приніс в Україну блага звістку християнської віри апостол Андрій у середині I ст. н.е. Він благословив дніпровські кручі та гори, де тепер розташований Київ, поставив хрест на місці нинішнього Андріївського собору. Ця легенда свідчила про нібито одночасний початок кийвського і візантійського християнства (див. текст 9.3).

Насправді ж проникнення і поступове поширення християнства в Україні було результатом тривалого процесу, що зайняв без малого ціле тисячоліття. Зовнішньою стороною цього процесу були досить інтенсивні торгово-економічні зв'язки України з найбільш розвинутою на той час державою світу – Візантійською імперією. Слов'янські племена, що жили на території України, вважалися її периферією (кордон проходив по Криму і Дунаю). Перебуваючи на більш низькій стадії розвитку, вони виявлялися сприйнятливими до запозичення не тільки матеріальних досягнень, а й духовно-релігійної скарбниці Візантії. Внутрішньою стороною процесу християнізації була поступова еволюція у напрямку монотеїзму язичницьких поглядів давніх слов'ян. Так, уже в VI ст. візантійський історик Прокопій Кесарійський писав про предків слов'ян, що «вони вшановують річки і німф», але підкреслював «Вони вважають, що один тільки Бог, творець блискавок, є господарем над усім, приносять йому в жертву биків і виконують інші священні обряди» (Прокопій Кесарійський. Війна з готами, кн. 3, гл. 14:23–24).

Говорячи про християнізацію Русі, не можна не сказати про величезну роль братів Кирила і Мефодія. Саме з їхньої діяльності починається історія слов'янських Церков. Брати Костянтин (ім'я Кирило було прийняте ним при постригу в ченці незадовго до кончини) і Мефодій (в миру його ймовірно звали Михаїл) походили зі знатної грецької родини. Родом вони були з міста Солуні (сучасні Салоніки), де в IX ст. проживало багато слов'ян. Швидше за все, уже з дитинства брати знали слов'янську мову. Костянтин одержав хорошу освіту й був видатним ученим.

Хоча обидва брати тяжіли до відокремленого чернечого життя, але візантійські Церква і держава, на службі в яких вони перебували, жадали від них іншого. Кирило часто разом із братом вирушав з дипломатичними місіями до арабів і хазар.

У результаті їхньої місії хазарський правитель (*каган*) дозволив своїм підданам приймати християнство. Учені вважають, що більшість новохрещених були слов'янами.

Повернувшись до Константинополя, як вважають учені, Кирило почав укладати слов'янську абетку — глаголицю, а також працювати над перекладом Священного Писання слов'янською мовою. Переклади Кирила й Мефодія стали основою для першої літературної мови слов'ян — так званої старослов'янської. У той час богослужбові тексти вже перекладалися на багато мов, існували переклади з латини й грецької на інші мови: грузинську, вірменську, сирійську, коптську, готську.

На прохання моравського князя Ростислава і за підтримки духовної і світської влади Візантійської імперії брати в 863 р. вирушили з місією до Моравії. У цьому слов'янському князівстві вони перекладали на старослов'янську мову богослужбові тексти, проводили богослужіння цією мовою, навчали християнській вірі моравів.

Через три роки, підготувавши учнів з моравів, у їх супроводі вони вирушили на Батьківщину, щоб посвятити їх у духовний сан, але затрималися в Паннонії (зараз південно-західна частина Угорщини), де продовжили місіонерську діяльність. Проте довідавшись у 867 р. про переворот у Константинополі і скинення свого покровителя, патріарха Фотія, Кирило і Мефодій відправилися в Рим. Римський Папа Адріан II підтримав їхні починання. Тут же, у Римі, Кирило помер у 869 р., а Мефодій був піднесений у сан архієпископа Паннонії і вирушив у свою єпархію.

Однак він зустрів опір з боку латинського духовництва, яке вважало, що богослужіння має проводитися однією із трьох мов: грецькою, латиною або давньоєврейською. Мефодія звинуватили в порушенні церковних канонів і він пробув за ґратами близько трьох років. Хоча Папа Римський Іоанн VIII звільнив його і призначив моравським єпископом, проте заборонив проведення богослужінь слов'янською мовою.

Після смерті Мефодія в 885 р. його учні піддавалися переслідуванню у Моравії, а ті, хто вцілів, знайшли захист і притулок у болгарського царя Бориса. Саме в Болгарії була продовжена справа Кирила і Мефодія в слов'янському світі.

Православною Церквою брати Кирило і Мефодій були канонізовані і названі «рівноапостольними» (тобто рівними апостолам, що за заповіддю Ісуса Христа пішли по усьому світу й усім проповідували Євангеліє (Мк. 16:15)).

Перші дані про утвердження християнства на Русі належать до IX ст. Візантійські джерела повідомляють, що після вдалого походу на Константинополь і укладання вигідного договору з імперією київські князі Аскольд і Дір стали християнами. Їх переконало диво, що нібито зробив присланий на Русь візантійський єпископ Михайло, коли поклав у вогонь Євангеліє і вииняв його звідти непошкодженим. На території підвладної їм держави в Середньому Подніпров'ї Михайло організував єпархію (у ранзі митрополії), занесену в офіційні списки єпархій Візантійської імперії на 60-е місце. Символічно, що пізніше над могилою Аскольда і Діра була споруджена Свято-Миколаївська церква, знищена більшовиками в 1935 р.

Достовірно подальша доля митрополії невідома, однак можна з упевненістю стверджувати: наступних сто років минули в постійній боротьбі між прихильниками християнства і язичництва серед правлячої еліти Давньоруської держави. Супротивниками християнства виступали князі Олег (882–912) і Святослав (964–972), прихильниками – княгиня Ольга (945–964) і, можливо, князь Ігор (912–945). Масове прийняття християнства, відповідно до літописних свідчень, офіційно визнаних Церквою, відбулося в 988 р. при князі Володимирі I Святославичі (980–1015) (див. текст 9.4).

Слід звернути увагу на те, що через особливості географічного розташування Русі між Європою й Азією, для неї існував досить широкий релігійно-цивілізаційний вибір. Теоретично Русь могла б обрати одну з трьох монотеїстичних релігій, що сповідали її ближні і далекі сусіди: іслам – Волзька Булгарія, іудаїзм – Хазарський каганат, східне християнство – Візантія, або західне – Німеччина. Хрещення Русі пояснювалося необхідністю рішення для князя Володимира найважливішого внутрішньополітичного задачі – об'єднання під власною владою великої кількості різних племен. Візантійське християнство практично ідеально підходило в даному разі не тільки

*Св. князь Володимир I
Святославич –
хреститель Русі*

тому, що мало універсальний характер і було прийнятним для всіх людей, незалежно від кольору шкіри, мови тощо. Крім того, у ньому був дуже розвинутий принцип *цезарепапізму* – тобто панування світської влади над духовною, тоді як, скажімо, у католицизмі багато Римських Пап претендували на владу не тільки над душами, а й над тілами мирян. Про це наочно свідчить об'єднання Папою Римським влади верховного керівника Католицької Церкви з монархічним керуванням Ватиканом.

Існує точка зору, що слідом за масовим хрещенням у 988 р., будівництвом першої кам'яної – Десятинної церкви (996), а потім і кафедрального Софійського собору (1051), за створенням митрополії близько 1039 р. (принаймні перший київський митрополит Феопемт згадується в літописах саме під цим роком) і заснуванням близько 1062 р. Києво-Печерського монастиря почалося формування оригінального різновиду християнства – т. зв. «*київського християнства*».

«Київське християнство» формувалося у боротьбі між прихильниками повернення до євангельських ідеалів і прихильниками повного запозичення візантійського, месіанського і цезарепапістського християнства. Справді, характер релігійності в Древній Русі був досить далеким як від суто західного практицизму віри, так і винятково інтелектуальної релігійності східного типу. Її специфіка – внутрішнє, містичне, інтуїтивне сприйняття Бога, що походить, як правило, не через Слово, а через символ або образ. Те ж стосується інституту чернецтва, орієнтованого не на зовнішній результат – бути інструментом Божої волі, а навпаки – на підпорядкування, контроль над внутрішніми почуттями, обумовленими недосконалою людською природою, на піднесення людини до Бога.

Становленню «київського християнства» великою мірою сприяло те, що з Візантії в Русь разом зі священнослужителями вищого рангу (митрополитами і єпископами) прибували в основному зовнішні, матеріальні предмети культу – різні атрибути, хрести, ікони, ризи тощо. Богослужбова література потрапляла в Русь, головним чином, з Болгарії, де тоді існувала самостійна Православна Церква і давня традиція власної писемності, початок якій поклали святі брати Кирило і Мефодій.

9.4. ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Історія Православної Церкви на Русі має тисячолітню історію і поділяється на кілька етапів.

Перший етап – існування єдиної Київської митрополії – охоплює період із середини X – до середини XIII ст.

Історія Православної Церкви на Русі починається з формування власної церковної організації – Київської митрополії на чолі з митрополитом. Досить правдоподібним виглядає припущення, що основи церковної організації на Русі були закладені ще в IX ст., хоча в роки правління князів-язичників вона змушена була функціонувати на напівлегальному становищі. Князі Володимир I Святославич і Ярослав Мудрий (1019–1054) тільки додали їй завершеності і розширили її межі. Під владу митрополита Київського потрапила величезна територія від Чорного моря на півдні до Білого моря на півночі.

У канонічному відношенні Православна Церква в Древній Русі довгий час перебувала в залежності від Константинопольської патріархії. У той час влада константинопольського патріарха на землях давньоруської держави обмежувалася тільки:

1. Правом благословляти й поставляти митрополитів на кафедру.
2. Правом змін щодо перенесення кафедри митрополита в інше місто або заснування іншої митрополичої кафедри.
3. Правом суду над митрополитом внаслідок скарг і звинувачень, правом перегляду рішень митрополичого суду.
4. Правом розв'язання релігійно-обрядових розбіжностей й видання патріарших послань до Церкви.
5. Правом надання ставропігії (монастирям та братствам), тобто безпосереднього підпорядкування патріарху.
6. Правом архіпастирської візитації Київської митрополії особисто патріархом або делегування чи призначення патріархом своїх екзархів¹.

Київська Церква була розділена в 992 р. на єпархії. Спочатку єпархій було шість: у Києві, Новгороді, Чернігові, Ростові, Володимирі-Волинському і Білгороді. До середини XIII ст. єпархій стало 15. Їхні межі збігалися з кордонами удільних князівств.

Піднесення землі захищало і її єпархію: у 1165 р. Великий Новгород виклопотав своєму єпископу титул архієпископа – тоді ще перший і єдиний на Русі.

Єпархіальні єпископи залежали від митрополита часто просто номінально, влада митрополита обмежувалася майже тільки постав-

¹ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью Йорк, К., Саут Бавнд Брук, 1990. – Т. 1. – С. 37.

ленням єпископів на єпархії, і митрополит практично не втручався в їхні справи. Але удільні князі вважали й цю номінальну залежність важкою. Князі і жителі уділів намагалися обмежити владу митрополита в призначенні своїх єпископів. Якщо митрополит не запитував згоди князя і народу на кандидатуру нового єпископа, князь міг його і не прийняти.

Вже у XII ст. стало загальним звичаєм поставляти єпископів тільки після обрання князями і народом. У князівських містах вирішальний голос при обранні єпископа належав князям. У Новгороді єпископ обирався на вічі. У виборах брали участь: князь, духовництво і народ. У спірних випадках вдавалися до жеребкування. Обранця посилали до Києва для висвячення. Воля князя і народу (або віча в Новгороді) могла бути й причиною вигнання єпископа навіть без церковного суду.

Київські митрополити, як уже говорилося, призначалися з Константинополя, і так тривало до монголо-татарської навали. З більш як 20 київських митрополитів з 988 по 1240 рр. тільки двоє були русичами, поставленими без благословення константинопольського патріарха. Як видно, уже тоді руські князі думали про можливість мати незалежну від Константинополя Церкву.

Першим був митрополит *Іларіон*, обраний на київську кафедру в 1051 р. при князі Ярославі Мудрому. До свого обрання він був настоятелем церкви св. Апостолів у князівському селі Берестові поблизу Києва. Ще будучи священиком, він написав «Слово про Закон і Благодать», що стало класикою давньоруської літератури. Дуже скупо розповідають письмові джерела про його спосіб життя: «Іларіон, муж благий, і книжник, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині старий монастир Печерський, і тут молитву діяв... і викопав він тут печерку малу, двохсаженну, і, приходячи з Берестового, одспівував [церковні] часи і молився тут Богу потай» («Повість минулих літ», 1051 р.). Про те, як він керував Церквою, відомостей не збереглося, але саме при ньому був заснований Києво-Печерський монастир. Існує церковний переказ про те, що після позбавлення кафедри він прийняв чернечу схиму.

Другий після Іларіона випадок поставлення митрополита з русичів відбувся в 1147 р. за великого київського князя Ізяслава Мстиславовича. У 1145 р. київський митрополит Михайло віддалився на спокій у Візантію, втомившись від міжусобних князівських чвар. Поставлення нового київського митрополита затримувалося, очевидно, через безлад у Константинопольській Церкві. Два роки Київ ли-

шався без глави Церкви. Тоді князь Ізяслав Мстиславич у 1147 р. скликав собор єпископів Київської Церкви (були присутні 9 архієреїв) і запропонував свого кандидата – *Климента (Клима) Смолятича*. Крайшого вибору не можна було зробити. Високого духу чернець, схимник-затворник, людина величезного розуму й освіченості, філософ, яких, за словами літопису, «у Руській землі не було». Троє єпископів-греків виступили проти його обрання, але Климент усе-таки більшістю голосів був обраний.

У цей час у Київській Русі йшла запекла міжусобна боротьба за київський престол, оскільки великий київський князь вважався верховним правителем Русі. І весь цей час константинопольський патріарх не затверджував Климента. Кілька разів при черговій зміні князівської влади митрополит Климент видалявся з київської митрополічної кафедри і повертався на неї знову.

Нарешті, після прибуття на Русь з Константинополя новопоставленого митрополита Іоанна IV, Клименту Смолятичу довелося обмежитися єпархіяльним архієрейством. Після цього з Константинопольською патріархією відновилися нормальні відносини. Проте відтоді патріархи почали рахуватися з думкою великого київського князя при поставленні митрополитів.

Позаяк на Русі християнство було введено за допомогою держави, то самостійно воно себе утримати не могло. Тому вище духовництво Київської Церкви спочатку утримувалося за рахунок державного забезпечення – десятини від князівських доходів.

У «Повісті минулих літ» розповідається, як князь Володимир дарував десятину київському Богородичному храму (Десятинній церкві): «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину» (996 р.). Безперечно, що десятину одержували і всі інші єпархії древньої руської Церкви.

Крім десятини, митрополити й єпископи мали й інші джерела доходів: мита з торговельних мір і вагів, судні мита – з церковного суду; «ставленні» – за поставлення в клір; прибутки з нерухомого майна (землі). Князівські устави надавали духовництву різні права, звільнення від світського суду, служби і податків. Скарбниця архієреїв, монастирів і церков мала важливе громадське значення. Навколо соборів, церков і монастирів зосереджувалася суспільна доброчинність, за їхній рахунок утримувалися лікарні, богадільні, школи (див. текст 9.5).

Кожен єпископ справами своєї єпархії керував цілком самостійно, за допомогою своїх намісників з духовних осіб, свого «кліро-

су», або соборних священиків, що утворювали при ньому постійну кафедральну раду, і світських десятильників по різних єпархіальних округах, що завідували головним чином архієрейськими зборами з округів. Єпископ вже через свою виборність змушений був брати участь і в цивільному керуванні, і в політичних інтригах. Він приймав нового князя і робив обряд його посадження на «стіл» (престол) того або іншого князівства; у князівській думі єпископ вважався першим радником.

Нижче духівництво мало менш привілейоване і забезпечене становище. Утримання своє воно одержувало переважно від доходів із проведення служб на прохання мирян. Іноді про матеріальне утримання духівництва піклувалися торговельні і ремісничі професійні союзи (братства).

Осередком християнського життя були монастирі. Спочатку монастирі будувалися в самих містах або на їх околицях. Ставили монастирі князі, будували і бояри. Першим таким монастирем, був Києво-Печерський, заснований святими *Антонієм* (пом. 1073 р.) і *Феодосієм* (1074 р.). Преподобний Феодосій вважається засновником монастирського життя на Русі.

І пізніше за висотою й чистотою чернечого життя Києво-Печерський монастир залишався першим серед руських монастирів. Уже в останній чверті XI ст., за твердженням «Києво-Печерського патерика», число монахів у ньому досягло 180, надалі зросло ще більше. Він був невичерпним джерелом для поставлення ігуменів і справжньою школою архієреїв. За 150 років більше як 50 його ченців прийняли єпископський сан. Києво-Печерських ченців можна було зустріти у всіх куточках руської землі. Слідом за Києво-Печерським монастирем виникли нові обителі. У Києві до кінця XII ст. їх налічувалося не менше 17, у Смоленську — 5, у Чернігові — 4, у Галицькому князівстві — 3 монастирі¹ (див. текст 9.6).

Другий етап в історії Православної Церкви в Україні (XIV — середина XV ст.) — період розпаду єдиної Київської митрополії. Він пов'язаний з роздрібненістю колись єдиної держави — Київської Русі — на окремі самостійні князівства. Ці князівства виявилися неспроможними протистояти монголо-татарській навалі (середина XIII ст.), були сплюндровані й упродовж двох з половиною століть сплачували важку данину монголо-татарам. З XIV ст. на території колишньої Київської Русі новим центром, який стрімко зміцнював свою могутність, стало

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.— К., 1993.— Т. 3.— С. 420-421.

Московське князівство. Українські ж землі ввійшли до складу сусідів – Польського королівства та Великого князівства Литовського.

У цей період в межах колишньої митрополії фактично діяли одразу три митрополити – у Москві, Галичі й Києві. Кілька разів з'являвся й окремий литовський митрополит, який також титулував себе Київським. Поділ єдиної митрополії пояснювався виключно політичними мотивами – кожна з держав, що не завжди перебувала одна з одною в дружніх стосунках, прагнула зосередити в своїх руках духовну владу над місцевим населенням. Вони здійснювали тиск на константинопольського патріарха з вимогою створити окрему митрополію або поставити на чолі вже існуючої власного кандидата.

Митрополита кафедра (резиденція) у Москві з'явилася з 1325 р., після її перенесення з Києва, що так й не оправився після розорення. Офіційної згоди на це з боку константинопольського патріарха не було. Глава московської кафедри мав титул «митрополита Київського і всієї Русі», хоча Київ належав до Литовського князівства.

Близько 1303 р. утворилася Галицька митрополія у складі п'яти єпархій в західноукраїнських землях. Кілька разів вона скасовувалася і відновлювалася, доки в 1415 р. офіційно не стала намісництвом Київського митрополита, який з того часу став титулуватися митрополитом Києва і Галича.

Власне Київським митрополитом був проголошений у 1352 р. Феодорит, хоча в Москві сидів митрополит Феогност (також з титулом «Київський»). Кілька разів влада над усіма частинами Київської митрополії зосереджувалася в одних руках (наприклад, за митрополита Фотія у 1420–1431 рр.).

упродовж усього часу поділу єдиної Київської митрополії Москва прагнула з одного боку, не допустити існування окремої митрополії в Литві, а з другого, – до розриву з Константинополем і отримання повної автокефалії (самостійності). У 1448 р. собор єпископів у Москві поставив свого першого власного митрополита, зробивши це без дозволу константинопольського патріарха. Цей митрополит був останнім, хто носив титул «Київський і всієї Русі», наступний митрополит уже називався «Московським і всієї Русі». Фактично це означало проголошення московською митрополією своєї автокефалії. Канонічне оформлення її статусу відбулося майже через півтора століття. У 1589 р. Московська Церква оголосила про свій патріарший устрій, обрала власного патріарха, примусивши прибулого з візитом константинопольського патріарха Єремію II дати на це свою формальну згоду.

На противагу автокефалії московської митрополії з 1458 р. відновлюється й значення митрополичої кафедри в Києві, де з'являється митрополит Григорій Болгарин (1458–1473), визнаний і константинопольським патріархом, і Папою Римським, і сеймом Великого князівства Литовського. Під його юрисдикцією опинилися 9 епархій на власне українсько-білоруських землях – Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Пінська і Турівська, Володимиро-Брестська, Луцько-Острозька, Холмська, Галицька, Перемиська.

Так відбувся поділ давньої Київської Церкви й утворення двох незалежних Церков – Московської (Руської) і Київської (Української).

Третій етап в історії Православної Церкви в Україні (1468–1596) – період становлення самобутньої Української Православної Церкви.

Характерною особливістю Української Православної Церкви була *соборноправність* – участь мирян у церковних справах. Вона виявлялася:

- В обов'язковій виборності всіх церковних ієрархів за участі світських представників: митрополита обирав помісний собор, єпископа – собор єпископів (архієрейський собор), священника – парафія. Такий порядок формально зберігався до кінця XVII ст., але вже з середини XVI ст. соборне обрання митрополитів і архієреїв почало поступово замінюватися великокнязівським і королівським призначенням, а іноді й простою купівлею вищих церковних посад.

- В колегіальності прийняття важливих рішень на помісних та особливо архієрейських соборах, що мали збиратися раз на рік – у першу неділю Великого посту. Участь світських делегатів на таких соборах, передусім знатних і впливових шляхтичів, надавало рішенням таких соборів значимості й авторитету як в очах простих віруючих, так і в очах державної влади.

- У діяльності своєрідних органів єпархіального управління Української Православної Церкви – *крилосів* (від грецьк. κληρος – духівництво) – рад при єпископах і митрополиті із священників кафедрального міста й найповажніших представників нижчого єпархіального духовенства. Представники крилосів також брали участь в адміністративному управлінні єпархією й виконували функції єпархіального суду, до компетенції якого входили справи про розлучення, перелюб, заповіти, образи нижчого духовенства тощо. Ані єпископ, ані сам митрополит не мали права втручатися в фінансові справи і прибутки крилошан.

В останню чверть XVI ст. помітну роль у церковному житті стали відігравати *братства, релігійні, суспільно-політичні і культурно-освітні організації українських міщан*, деякі з них мали право ставропігії.

Київська митрополія в цей час перебувала в юрисдикції константинопольського патріарха. Залежність була номінальною: патріарх надсилав своє благословення обраному митрополиту. Місцем перебування київського митрополита були Новоградок і тодішня столиця Великого князівства Литовського — місто Вільно (Вільнюс). У богослужінні Українська Православна Церква використовувала церковнослов'янську мову з українською вимовою.

Сила й впливовість Православної Церкви в Литовсько-Руській державі були дуже вагомими, оскільки переважна більшість її населення сповідала православ'я з моменту хрещення Русі, а решта прийняли християнську віру через кілька століть. Правлячі кола Великого князівства Литовського проводили політику релігійної толерантності до різних вір. Вищі керівники Православної Церкви запрошувалися до великокнязівських рад і сеймів.

Четвертий період (1596—1620) можна назвати періодом глибокої кризи і розколу Православної Церкви в Україні.

Занепад Православної Церкви був обумовлений остаточним об'єднанням Великого князівства Литовського й Польського королівства за Люблінською унією 1569 р. в єдину державу — Річ Посполиту, де панівні позиції належали Римо-Католицькій Церкві. Всупереч тому, що в країні законодавчо декларувалася свобода й рівність віросповідань, під тиском католицизму, зокрема впливового чернечого ордену єзуїтів, Православна Церква почала швидко втрачати свої позиції.

Криза Української Православної Церкви поглиблювалася двома причинами. З одного боку, Українська Церква не мала зовнішньої підтримки: влада Константинополя була номінальною, крім того, в цей час Константинополь був столицею ісламської держави — Османської імперії, в якій патріарх як духовний наставник усіх православних християн перебував в жалюгідному становищі. З другого боку, в Речі Посполитій беззаперечне право на державні посади мали тільки католики. Це призвело до масового переходу української шляхти до католицизму та її колонізації. Еліта народу, який не мав власної державності, замість боротьби за незалежність обрала служіння завойовникам. У зв'язку з цим, можна згадати нащадків Рюриковичів і Гедеміновичів: князів Вишневецьких, Збарзьких, Коря-

товичів, Немировичів, Потоцьких, Ходкевичів, Чарторійських, Шептицьких, десятки інших.

У такій ситуації українське православне духовництво постало перед складним вибором: як врятувати національно-релігійну самобутність народу, як припинити латинізацію і полонізацію? У принципі, вибір міг бути лише один, і саме його зробила ініціативна група в складі єпископів Кирила Терлецького, Іпатія Потія і митрополита Михайла Рогози. Вони вирішили закликати духовництво і віруючих до унії з Римом за умов збереження східного (православного) обряду і зрівняння в правах з католицьким духовництвом. Папа Римський підтримав цю ідею і дав на це свою згоду. Але унію не прийняли народ і рядове духовництво. Противників унії очолив князь Костянтин Острозький, який назвав уніатів зрадниками і закликав до боротьби з ними.

Щоб офіційно впровадити унію і припинити багаторічні суперечки, було вирішено скликати Помісний Собор. У жовтні 1596 р. у Бресті зібралися представники Католицької Церкви, уніати й православні. Єдиного Собору не відбулося. Католики й уніати зібралися разом, а православні — окремо від них. Один Собор проголосив утворення Української Греко-Католицької Церкви й наклав анафему на Собор православних, а другий — не визнав унії і наклав анафему на католиків і уніатів.

За умовами унії, Українська Православна Церква визнавала верховну владу Папи Римського, натомість зберігала особливості віровчення, культу й богослужіння; католицьке й уніатське духовництво урівнювалися в правах.

У таких драматичних умовах 6 жовтня 1596 р. виникла Українська Греко-Католицька Церква, що діє на українських землях дотепер.

Українська Православна Церква після Брестської унії залишилася без своїх ієрархів, які перейшли на унію, і почала швидко занепадати. На боці православ'я залишились єпископи Львівський і Перемиський, найбільші монастирі, в тому числі Києво-Печерська лавра, а також братства.

П'ятий етап (1620–1686) — етап короткочасного відродження самостійної Православної Церкви в Україні.

Саме в цей найдраматичніший момент в її історії Православна Церква отримала могутню підтримку з боку українського козацтва, яке в ті роки очолювала видатна особистість — гетьман Сагайдачний. Гетьман домігся того, що Єрусалимський патріарх Феофан, з дозволу

вселенського (константинопольського) патріарха Тимофія, у 1620 р., проїжджаючи через Київ, висвятив для православних нового митрополита Іова Борецького і шістьох єпископів.

За кілька десятиліть до початку Визвольної війни Українській Православній Церкві в цілому вдалося розв'язати найболючіші й на-сущні проблеми, що постали перед нею. Вона модернізувала й уніфікувала богослужбову практику (1629 р. – прийнято «Служебник»; 1641 р. – Собор східних патріархів в Ясах схвалив Катехізіс, «Сповідання православної віри»; 1646 р. – уведено новий Требник), зміцнила внутрішню церковну дисципліну, завдяки активній про-світницькій діяльності поглибила свій вплив в народі. Усі ці успіхи тісно пов'язані з іменем митрополита *Петра Могили* (1632–1647).

Митрополит Петро Могила (1632–1647)

Таким чином, Українська Православна Церква вистояла, і в період визвольної боротьби українського народу в XVII ст. саме вона була основною твердиною українського національного руху і самосвідомості.

Становище Української Православної Церкви змінилося після 1654 р., коли Україна проголосила про свій перехід під владу Московської держави. Московську патріархію не влаштувало існування незалежної Київської митрополії. Постійний тиск Москви («Третього Риму», яким вона себе вважала) на Константинополь з приводу Української Церкви закінчився тим, що 1685 р. обраний київським митрополитом Гедеон—Святополк Четвертинський присягнув на вірність московському патріарху. А у 1686 р. константинопольський патріарх Діонісій під тиском Москви і турецьких візирів, через політичну кон'юнктуру тимчасово зацікавлених в мирі з нею змушений був надати Українській Церкві відпускну грамоту. Натомість від царських послів він отримав щедрий дарунок — 200 червонців і «три сорока» (120) соболів¹.

Шостий етап (1686—1919) історії Української Православної Церкви нерозривно пов'язаний з історією Руської Православної Церкви.

У середині XIX ст. національно-демократична громадськість України знову починає ставити питання щодо автокефалії Православної Церкви в Україні. Йдеться насамперед про діячів Кирило-Мефодіївського братства, програма якого передбачала утворення «нової творчої живої братерської Церкви». Цей рух проявився і в роки першої російської революції, коли Руська Православна Церква вже перебувала в стані внутрішньої кризи.

Сьомий етап в історії Православної Церкви в Україні (1920-і — кінець 1980-х рр.) починається з відродження Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), яке припадає лише на роки національно-демократичної революції і Громадянської війни. Серед віруючих у цей час отримують популярність ідеї демократизації і національного відновлення церковного життя. 1 січня 1919 р. уряд УНР видав декрет, яким проголошувалася автокефалія Української Церкви.

Цього року організуються українські православні парафії, що об'єднуються у *Всеукраїнський союз православних парафій* під керівництвом *Всеукраїнської православної церковної Ради* (ВПЦР). У травні

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 15 кн.— Кн. 7.— М., 1969.— С. 389.

1920 року на пленумі ВПЦР була проголошена автокефалія Православної Церкви в Україні.

У зв'язку з відсутністю власного єпископату (жоден з російських єпископів, що перебував в Україні, не погодився очолити Українську Церкву) ВПЦР скликає в Києві в жовтні 1921 р. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. На ньому було соборно обрано і висвячено руками всіх присутніх на митрополита Київського і всієї України протоієрея *Василя Липківського* (1864 – 1937). Оскільки це було зроблено з порушенням канонів Православної Церкви (єпископа рукопокладають два або три єпископи), УАПЦ не була і не могла бути визнаною іншими Православними Церквами світу.

Собор УАПЦ дав потужний імпульс активному процесу утворення церковних структур. У цей час організуються богословські курси, гуртки й братства, видається періодична література, ведеться активна місіонерська діяльність у місцях компактного розселення українців. Богослужбові тексти активно перекладаються з церковнослов'янської на українську мову. В часи розквіту ця Церква налічувала 30 єпископів, 2000 приходів, до 6 млн вірних.

Становище Православної Церкви докорінно змінилося в Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, після встановлення Радянської влади. Юридичною основою взаємовідносин між Радянською владою і Церквою став Декрет Раднаркому «Про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви», майже без змін ратифікований більшовицьким урядом України 19 січня 1919 р. Комуністичний режим, заснований на диктатурі правлячої партії, не міг не поставити собі за мету поступове обмеження впливу, витіснення й у перспективі – викорінення релігії. Але у 1920-ті рр. основні зусилля у боротьбі з релігією Радянська держава зосередила на панівній для колишнього самодержавного ладу РПЦ з метою її упокорення і доведення до стану так званого «лояльного ставлення до Радянської влади». Для досягнення цієї мети використовувалися різноманітні заходи: від обмежень у світській і в релігійній діяльності, до провокування розколу у православ'ї, утворення кількох ворогуючих між собою Церков. УАПЦ самим фактом свого існування якраз відповідала цьому завданню.

Однак під духовним проводом УАПЦ перебувала в найкращому разі чверть чи третина православних українців. Переважна більшість віруючих українців продовжувала перебувати в офіційній Руській Православній Церкві. Після смерті патріарха Московського і всієї Русі Тихона (Белавіна) (1865–1925), який очолював РПЦ з 1918 р.,

керівництво Руською Православною Церквою перебрав на себе заступник місцеблюстителя патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський). У своїй Декларації 1927 р. митрополит Сергій від імені Церкви заявив про свою лояльність до Радянської влади з погляду цивільного, без жодних поступок щодо віри. За ним пішла переважна більшість українського духовенства і віруючих. Річ у тому, що не тільки завзятих ворогів, а й ширих симпатиків самостійності Православної Церкви в Україні відлякували занадто радикальні заклики УАПЦ до її «реформування» – на кшталт гасла змінити «єпископсько-самодержавний устрій Церкви» устроєм «церковно-соборноправним».

У 1927 р. на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі на вимогу комуністичної влади було переобрано главу Церкви. Новим митрополитом став Микола Борецький. Натомість першому керівнику УАПЦ В. Липківському призначили пенсію розміром 50 крб. 1930 р. після встановлення одноосібної диктатури Сталіна і початку відкритих масових політичних репресій УАПЦ припинила свою діяльність як «символ національно-політичної петлюрівської самостійності» (у зв'язку із сумнозвісним процесом «Спілки визволення України»). Комуністи небезпідставно вважали, що незалежна Церква приховує в собі думку і про незалежність держави. Під тиском сталінського режиму зібрання кількох єпископів і 40 священників УАПЦ оголосило себе «надзвичайним церковним Собором». Собор виніс ухвалу про самоліквідацію своєї організації. У 30–х рр. більшість єпископів і значна кількість священників і активних мирян УАПЦ були репресовані.

З 1930 до 1943 рр. у Радянському Союзі здійснювалася масова атака на релігію. Спочатку законодавчо обмежили діяльність релігійних організацій – задоволенням релігійних потреб віруючих у молитовних будинках (тобто культом). Місіонерську діяльність і релігійну пропаганду заборонили. Священнослужителі могли діяти тільки у культових спорудах і помешканнях віруючих. Під заборони підпали матеріальна допомога одновірцям, створення громадських кас, кооперативів, виробничих артілей і комун, проведення зборів для дітей, юнацтва, жінок. Не можна було мати біблійні, літературні, трудові товариства, гуртки, групи.

Надалі становище релігії в СРСР, у Радянській Україні продовжувало швидко погіршуватись. У 1937 р. ЦК ВКП (б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку». До кінця 1937 р. в СРСР мали бути ліквідовані всі конфесії і навіть зовнішні прояви

релігійності. Остаточне «викорчовування» релігії проводилося у кількох напрямках — закриття діючих церков (понад 8 тис.) і знищення предметів культу, економічний і моральний тиск на православне духовенство (більше 2 тис. священників змушені були зректися сану тільки у 1929–1930 рр.), пізніше — відкриті репресії. Загалом за перші 45 років Радянської влади загинуло (було розстріляно і померло в концтаборах) не менше 50 тис. священнослужителів. Наприкінці 1936 р. в Україні, де ще на початку 1920-х рр. храми існували майже в кожному селі, діяло менше 1/10 церковних і молитовних споруд від їхньої дореволюційної кількості. Жодної православної церкви не залишалося на початку 1940-х рр. у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській областях, по одній — у Полтавській, Луганській, Харківській. Із 1710 храмів Київської області за призначенням використовувалися лише 2, із 23 монастирів — жодного, із 1435 священників продовжували відправляти богослужіння лише 3. В Україні не залишилося жодного єпископа.

На західноукраїнських землях, що перейшли до Польщі після Ризької мирної угоди 1921 р., з 1924 р. також діяла власна Православна Церква — ПАПЦ (*Польська Автокефальна Православна Церква*), що об'єднувала православних українців і білорусів. Константинопольський патріарх Григорій VII визнав цю Церкву і дарував їй автокефалію (13 листопада 1924 р.).

Починаючи з 1943 р., Й. Сталін застосовував тактику «відродження Церкви». Він користувався лише певними політичними мотивами (заспокоїти західних союзників). Однак мимоволі Сталін був змушений і перехоплювати ініціативу від німецького окупаційного режиму, з дозволу якого на території СРСР було відновлено роботу понад 7,5 тис. культових споруд. Наприкінці війни в Україні діяло понад 6 тисяч православних і більше 4 тис. греко-католицьких громад. Основою для відновлення автокефальної Церкви в Україні стала ПАПЦ. Українська Автокефальна Православна Церква другого відродження була відновлена на канонічних засадах, єпископи цієї Церкви одержали висвячення від єпископів ПАПЦ. У роки німецької окупації відроджена УАПЦ діяла в багатьох районах України. Її очолював митрополит Полікарп Сікорський.

Однак дуже швидко УАПЦ опинилася в стані катакомбної — такому ж, як і громади перших християн у Давньому Римі, а її керівники виїхали за кордон. Там були організовані єпархії УАПЦ, що згодом ввійшли в юрисдикцію вселенського константинопольського патріарха. Віруючі УАПЦ в діаспорі переважно належали до

вихідців з Волині і Центральної України. Центр УАПЦ у США знаходиться в місті Саут Бавнд Брук недалеко від Нью-Йорка, УАПЦ в Америці має духовну семінарію, бібліотеку, музей, друкарню і близько сотні парафій. У Канаді існує *Українська Греко-Православна Церква*. Вона також об'єднує близько сотні парафій й готує священнослужителів у Колегії св. Андрія, асоційованої з Манітобським університетом.

Хрущовська «відлига» (1953–1964 рр.) у сфері взаємовідносин із релігією характеризувалася не лібералізацією, як це відбувалось в суспільно-політичному житті, а навпаки – активним проведенням *політики войовничого атеїзму*. Сам тодішній керівник країни М. С. Хрущов обіцяв всім «показати останнього попа по телевізору» в 1970 р. Практично ж ця політика пояснювалася курсом керівництва країни на прискорену побудову комуністичного, безкласового і безрелігійного суспільства. Основними напрямками політики войовничого атеїзму стали: 1) активізація антирелігійної пропаганди і атеїстичного виховання; 2) ускладнення процедури реєстрації нових громад і водночас спрощення процедури їхнього закриття; 3) скорочення релігійної мережі (культових споруд, монастирів, духовних навчальних закладів і видань). Якщо в 1957 р. в Україні було закрито 10 церков, то в 1960 р. – близько 750! На початок 1961 р. кількість діючих у республіці церков і молитовних будинків зменшилася до 7192, а в 1965 р. їх залишалось 4550. Скорочення провадилося переважно за рахунок сільських парафій, де релігійність була вищою, аніж у містах. В Україні після закриття семінарій у Києві і Луцьку залишився єдиний духовний заклад – православна семінарія в Одесі. Інші конфесії в повоєнний час взагалі не мали своїх навчальних закладів. З монастирів лишилися лише 7 в РПЦ. У 1960 р. було тимчасово закрито навіть Києво-Печерську лавру! Продовжував друкуватися лише один духовний журнал – «Православний вісник». Також в Україну надсилалися «Журнал Московської патріархії» та баптистський «Братський вісник». У країні були закриті всі підприємства з виробництва церковного начиння та атрибутики, яку доводилося завозити з Росії.

У 1970–1980-і рр. стан Православної Церкви в Україні істотно не змінився. Єдине, що боротьбу з релігією здійснювали не стільки насильницькими засобами, скільки атеїстичною пропагандою та бюрократичними перешкодами. Наприклад, віруючі постійно, іноді десятками років, домагалися права на реєстрацію своєї громади. У 1985 р. такі клопотання надійшли тільки від православних із 73 міст України. Жодне з них не було задоволено.

Релігійній ситуації в Україні партійні функціонери приділяли підвищену увагу, оскільки їх непокоїла непропорційна висока питома вага релігійних громад України у загальносоюзному масштабі. Наприклад, у республіці було зареєстровано приблизно половина всіх протестантських громад Радянського Союзу, діяло 40% усіх священнослужителів СРСР, існувало 9 із 16 монастирів Руської Православної Церкви. Політбюро ЦК Компартії України, партійні з'їзди постійно обговорювали релігійну ситуацію в Україні і приймали рішення з метою нейтралізації засобами пропаганди, освіти, науки, правоохоронних органів релігійної діяльності. Про ефективність антирелігійних заходів влади красномовно свідчить такий факт. У 1985 р., коли в СРСР було прочитано понад 1 млн атеїстичних лекцій, в Україні понад 1/4 новонароджених було похрещено.

9.5. УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Українська Греко-Католицька Церква веде відлік своєї історії з 1596 р., Брестського церковного собору, який проголосив про злуку Православної Церкви в Україні з Римо-Католицькою Церквою. На бік об'єднаної Церкви пристали відразу 6 із 8 єпархій (Київська, Володимиро-Волинська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська і Полоцька) з митрополитом Київським як головою, майже 15 монастирів, а між ними такий відомий центр чернечого життя як Видубицький монастир.

Сам Собор у Бресті було проведено як насильницьку акцію, що змусила більшість православних українських єпископів перейти в унію. Український народ, до того єдиний за вірою, було поділено на православних та уніатів. Але в історичній ретроспективі наслідки цього Собору були не тільки негативними. Унія з Римом дала можливість за умов латинізації й полонізації зберегти східний (православний) обряд. Це було надзвичайно важливо, адже обряд — це не тільки форма віросповідання, але природна єдність віровчення й культури народу, вияв і фактор його духовності (див. текст 9.7).

Українська Греко-Католицька Церква стала народною Церквою і викликала пробудження національної свідомості українців, стала засобом захисту мови і самобутності нації. Проте відбулося це не одразу, потрібні були роки й роки, щоб ця Церква утвердилася у вирі тих подій, що відбувалися з часу її появи. У зв'язку з цим, хочеться відзначити, що панівні кола Речі Посполитої, які спочатку сприяли поширенню унії, самі не вірили в її самодостатність. Вони намагали-

ся використати унію як своєрідний перехідний стан, чистилище для православних, аби полегшити їхнє навернення в католицизм.

Процес розбудови Уніатської Церкви тривав до кінця XVII – початку XVIII ст. Часто він був сповнений відвертої боротьби між уніатами та православними. Так, скажімо, відбувалось у Луцькій єпархії. Кількома роками після смерті її насельника Кирила Терлецького, одного з ініціаторів унії, єпархія повернулась до православ'я, яке після поновлення у 1620 р. православної ієрархії швидко зміцнювало свої позиції за активної підтримки українського козацтва. Хоча на цю єпархію призначалися також уніатські єпископи, реальної влади вони тривалий час не мали, оскільки унії тут трималися лише близько 100 парафій та 7 монастирів. Тим часом 1646 р. про приєднання до унії оголосила Мукачівська єпархія на Закарпатті. Велика Перемиська єпархія, яка супротивилась об'єднанню Православної та Католицької Церков з часів Брестського собору, перейшла в унію 1692 р. разом із своїми 1500 церквами і понад 1 млн вірних. Нарешті у 1700 р. також офіційно обернулась на уніатську й Львівська єпархія, яка теж протягом усього століття зберігала вірність православ'ю. Таким чином, Уніатська Церква об'єднала всі єпархії на Правобережжі, західноукраїнських землях і Закарпатті, які в той час внаслідок численних війн між Україною, Росією, Польщею закріпилися за Річчю Посполитою.

1720 р. у Замості (Холмщина) відбувся перший Помісний Собор цієї Церкви. Собор визначив організаційну структуру Церкви, зміцнив у ній внутрішню дисципліну, упорядкував її обрядовість. Щодо останнього, Собор зробив значні поступки західній християнській традиції, зокрема визнавши догмат про філіокве, увівши до богослужбової практики формулу походження Святого Духа як від Бога-Отця, так і від Бога-Сина. У часи свого розквіту (1771 р.) Уніатська Церква (разом із білорусько-литовськими парафіями, об'єднаними в Литовську єпархію) налічувала 12 млн вірних, 13000 парафій, 250 монастирів.

Після розділів Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією 1775–1796 рр. майже всі уніатські єпархії опинилися на землях, підвладних Російській імперії. Царський уряд доклав надзвичайних зусиль, щоб приєднати ці єпархії до Руської Православної Церкви, як це було сто років тому щодо Православної Церкви в Україні. Переломним виявився 1795 р. Під проводом спеціально створеної Синодом РПЦ комісії православні місіонери їздили від села до села і переконанням чи погрозами змушували уніатських священників переходити у православ'я і навертати своїх парафіян. Цього ж року було

видано указ, що всі церкви, будь-коли засновані православними ктиторами, мають повернутися до РПЦ. У такий спосіб загалом за двадцять років (70–90-і рр. XVIII ст.) покинуло унію 9300 парафій з 8 млн вірних. Під владою уніатських митрополитів лишились три єпархії: Полоцька, Луцька, Берестейська. У першій третині XIX ст. в Луцькій і Берестейській єпархії налічувалося приблизно 1340 єпархій з 2 тис. священнослужителів, 1,5 млн вірних, 40 монастирів. Але їх було приєднано до РПЦ у 1839 р. Продовжувала існувати тільки окрема Холмська єпархія, розташована на землях Царства Польського – автономної одиниці у складі Російської імперії. Вона підпала під владу РПЦ 1875 р. з усіма своїми 330 парафіями з 250 тис. вірних. Однак значна частина мирян і кліру в цій єпархії віддала перевагу переходу до католицизму й організації на її основі адміністративних одиниць Римо-Католицької Церкви.

Становище Уніатської Церкви на землях, підпорядкованих Австрійській імперії, виявилось значно кращим. З часом сюди переходить центр її діяльності. Австрійський уряд проводив стосовно до Католицької та Уніатської Церков політику рівнорядності. Щоб відрізнити одну від одної, все частіше почали вживати назву «Греко-Католицька». У 1807 р. папською буллою було встановлено Галицьку митрополію з правами Київської уніатської митрополії. Протягом усього XIX ст. Галицька митрополія квітнула. У рамках національно-визвольного руху як на західних, так і на східноукраїнських землях у ній дедалі помітнішою ставала тенденція повернення до старих обрядових форм. Найбільше зростання і цілковита українізація ГКЦ припадає на митрополитування *Андрея Шептицького* (1901–1944). Напередодні Другої світової війни (1939–1945) Галицька митрополія складалась із 3-х єпархій: Львівської архієпископії, єпископств Перемиського й Станіславського. Ідейно і фактично до неї була близька створена 1934 р. Апостольська Адміністрація Лемківщини. У свою чергу, єпархії поділялись на деканати, останні – на парафії (парохії). Усього у Галицькій митрополії налічувалося 2370 парафій, 62 самостійні сотрудицтва, 60 монастирів з приблизно 1000 ченців і черниць, 2200 священників, 3,8 млн віруючих. На Закарпатті діяли Мукачівська і Пряшівська єпархії, окрема Керичевацька єпархія була створена ще наприкінці XVIII ст. на території Югославії для задоволення релігійних потреб 40 тис. українців-уніатів, які переселилися туди із Західної України.

Після повернення Радянської влади на західноукраїнські землі, визволені від фашистської окупації, вона відразу взялася за винищення Уніатської Церкви. Комуністичний режим справедливо по-

боювався її як символу національної незалежності України, вбачав у ній головного супротивника в духовному впливі на місцеве населення. У березні 1946 р. у Львові 216 священників, деканів, інших представників кліру, 19 мирян, силоміць зігнаних на Собор після арешту всієї верхівки уніатського духовенства, оголосили про розрив Брестської церковної унії й «повернення» до Православної Церкви Московського патріархату. Така сама доля спіткала наступного року Мукачівську єпархію. Пряшівську єпархію, що була розташована на території Чехословаччини, було ліквідовано трохи пізніше. Загалом вдалося повернути у православ'я приблизно 4 тис. (близько 80%) греко-католицьких парафій. Багато інших віддали перевагу покатоличенню.

Греко-Католицька Церква в Україні змушена була піти у підпілля, стати «катакомбною». Владі так і не вдалося припинити її діяльність, що з роками набувала ще більших обертів: хіротонізувалися єпископи, висвячувалися священники, організовувалися «домашні церкви» і відновлювалися чернечі осередки. Ті, хто не зрікся своєї віри, таємно збирались для спільних молитов, висилали посилки священникам, які перебували у в'язницях і таборах, а коли вони повертались — надавали притулок у своїх оселях. Найбільш підготовлені члени активу греко-католицьких громад самі хрестили дітей, відправляли похоронні обряди, освячували нові помешкання, більше того — намагались організувати таємне навчання релігії дітей і молоді. Разом із тим, багато із послідовників УГКЦ прибрали вигляду «криптоуніатів», тобто прихованих прибічників греко-католицизму. Вони відвідували православні храми, але зберігали специфічну уніатську ментальність і наполягали на традиційних для себе богослужбових і обрядових формах. Це явище спричинило дещо несподівані наслідки. Мало того, що уніатська Галичина навіть після руйнівних хрущовських атеїстичних кампаній залишалася краєм з найвищою концентрацією православних громад на теренах колишнього СРСР. Вихідці із Західної України з їхньою непідробною релігійністю й історично високою богословською освіченістю почали дедалі інтенсивніше посідати єпархії РПЦ у Центральній, Східній і Південній Україні та за її межами. До середини 1970-х рр. серед 16 архієреїв в Україні 13 були етнічними українцями. З них дев'ятеро походили із Західної України, з поміж яких 3 — колишні греко-католицькі священники. На початку 1980-х рр. з 4-х західноукраїнських областей подавалось до 70% заяв на вступ до всіх духовних семінарій Радянського Союзу. Серед «абітурієнтів» було багато колишніх ком-

сомольців, комуністів, спеціалістів народного господарства, які отримали вищу освіту в світських вузах.

Поряд з тим були зафіксовані й радикальні форми протесту. Так, з середини 1960-х до початку 1980-х рр. певного розголосу на Західній Україні набув рух *покутників*. Покутники розробили оригінальне віровчення, згідно до якого центр боротьби між Богом і дияволом перемістився на Україну. В умовах, коли буцім-то Римо-Католицька Церква та унійна традиція примирились з Радянською владою, саме вони мусять потурбуватися про спасіння. Головним засобом спасіння в них виступало покутування гріхів через тривалу (9 днів, 9 ночей) молитву. Покутники зайняли непримиренну позицію щодо існуючого в СРСР суспільно-політичного ладу, наприклад, відмовлялись отримувати паспорти, оскільки уважали їхню символіку – серп і молот – сатанинською. Тому вони зазнавали жорстких утисків.

Протягом 1950–1980-х рр. уніатська традиція підтримувалась у країнах з українською емігрантською діаспорою. У 1960-і рр. на діаспорі склалася досить розгалужена і зорганізована Церква. Вона отримала назву *Української Католицької Церкви* (УКЦ). До 1984 р. її очолював наступник Андрія Шептицького на Галицький митрополичій кафедрі Йосип Сліпий. Крім Верховного архієпископа і митрополита Йосипа, до складу цієї Церкви входили ще дві митрополії (у США і Канаді), 18 єпископій. Вона налічувала близько 1 млн вірних, 900 священників, кількасот ченців. Найбільше послідовників унії жило у Франції, Югославії, Великобританії, Бразилії, Аргентині, Австралії. На сьогодні чисельність Греко-католиків у світі перевищує 7 млн людей.

9.6. ІСТОРІЯ ПРОТЕСТАНТИЗМУ В УКРАЇНІ

Історія протестантизму в Україні умовно можна поділити на кілька «хвиль», що припадали на різні періоди української історії.

«*Перша хвиля*». Протестантизм почав проникати в Україну вже через кілька десятиліть після свого виникнення в країнах Західної Європи через територію Польського королівства (як частини союзної держави Польщі та Литви – Речі Посполитої). У самій Польщі прибічниками Реформації Церкви виступали – щоправда з суто економічних і політичних міркувань – представники шляхти (близько 20% вже у 60-ті рр. XVI ст.). На відміну від Західної Європи, протестантизм в Україні був позбавлений підтримки широких народних мас.

Вони здебільшого вороже ставилися до нововірства як чужого народній традиції, як «віри панів», що часто-густо запроваджувалася насильницьким шляхом.

Існувало два основних шляхи занесення нових релігійних ідей до України:

- навчання шляхетського і навіть міщанського юнацтва за кордоном (наприклад, найвідоміший український гуманіст Оріховський-Роксолан, навчаючись в університеті німецького міста Віттенберг, мешкав у будинку основоположника Реформації Мартіна Лютера);
- місіонерська пропаганда через проповідь, відповідну літературу, організацію протестантських громад за підтримки якого-небудь шляхтича або впливового і заможного купця, ремісника, міщанина.

Першими організаційно оформленими протестантськими течіями в Україні стали лютеранство і, особливо, кальвінізм. Вони з'явилися у 30–40-х рр. XVI ст. Відомо, наприклад, що у 1539 р. у Вільні (сучасний Вільнюс) відкривається школа на 50 учнів при тамтешній лютеранській громаді. Період найбільших успіхів протестантизму цієї «першої хвилі» припав на 60–80-ті рр. XVI ст., коли на всіх українських землях діяло тільки до 500 кальвіністських (реформатських) громад.

У цей час протестантизм об'єктивно сприяв національно-культурному піднесенню України через розвиток освіти, науки, книгодрукування, утвердження самодостатності рідної мови, пропаганді віротерпимості та свободи совісті.

Друга половина XVII – початок XVIII ст. – період найбільших втрат протестантизму в Україні. Це було спричинено передусім Руїною, постійними військовими діями на українській землі, занепадом економічного і культурного життя. Із західноукраїнських земель на протестантизм вівся наступ з боку Римо-Католицької Церкви, яка спромоглася поновити панівні позиції у Речі Посполитій. Зі східноукраїнських земель протестантизм відтіснявся Руською Православною Церквою, яка наприкінці 1680 рр. підпорядкувала собі Православну Церкву в Україні. Не дивно, що у першій половині XVIII ст. переважно на західноукраїнських землях залишалося фактично близько 20 лютеранських і реформатських зборів.

Нова, «друга хвиля» протестантизму, в Україні розпочалася з другої половини XVIII ст. Центр діяльності переходить з правого берега Дніпра на лівий. Протестантизм втрачає свій переважно «західноук-

раїнський» характер і стає фактором релігійної історії всієї України. У цей час лави українських протестантів поповнили десятки тисяч родин іноземних переселенців, яких уряд запросив для господарського освоєння південноукраїнських земель, відвойованих у Кримського ханства і Туреччини. З другої половини XIX ст. в Україну, де формувалася індустріальний район гірничодобувної і машинобудівної промисловості, почали запрошувати також іноземних інженерів, значна частина яких теж сповідувала різні напрями протестантизму. Поселенці та інженери не тільки істотно сприяли розвитку народного господарства України, а й поширювали свою віру серед тисяч українських робітників, які працювали на їхніх чималих земельних наділах, або під їхнім керівництвом на заводах і шахтах.

Протестантські організації діяли на засадах самоврядування і контролювалися цивільною владою Російської імперії. Ставлення російського уряду до протестантів будувалося на принципі цілковитої віротерпимості. Постійно існувала лише заборона на вільну проповідь свого вчення серед «осіб іншого сповідання» (вважай – православних), і деякі обмеження стосувалися змішаних шлюбів. До 1917 р. протестанти становили 3% населення Російської імперії (п'яте місце серед інших конфесій). Сприятливе політичне середовище призвело до створення у протестантів розгалуженої релігійної організації церковного типу. Найбільшим розмахом відзначалася діяльність остаточно конституційованої 1832 р. *Євангелічно-Лютеранської Церкви*, до складу якої входили й українські лютерани.

«Третя хвиля» протестантизму на території України наприкінці XIX – першій третині XX ст. пов'язана з поширенням нових протестантських течій – баптизму, адвентизму, згодом – п'ятидесятництва, а також поновленням діяльності лютеранських і кальвіністських об'єднань на західноукраїнських землях. Від початку свого існування ці течії зазнавали переслідувань. Руська Православна Церква вбачала в їхніх поглядах близькість до однієї із заборонених ересей. А царський уряд на цій підставі взагалі спочатку оголосив баптизм «однією з найнебезпечніших у церковному і державному відношенні сект». Легального статусу вони набули після знаменитого маніфесту Миколи II «Про дарування населенню непорушних основ громадянської свободи на засадах реальної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів» від 17 жовтня 1905 р.

Не було в нових протестантських течіях порозуміння між собою. Не існувало злагоди між ними й традиційними протестантськими визнаннями (лютеранством і кальвінізмом). Основною причи-

ною було те, що лави кожного з цих напрямів поповнювались з одного й того самого середовища.

Офіційною датою започаткування **баптизму** в Україні вважається 1867 р. Цього року під впливом баптистських місіонерів із Німеччини, що вели свою діяльність серед іноземних поселенців на Півдні України, водне хрещення за баптистських обрядом прийняли Трифон Хлистун та Іван Царенко із с. Карлівка Єлизаветградського повіту. У 70–80-х рр. XIX ст. підготовлений попередніми протестантськими впливами баптизм поширювався у багатьох населених пунктах Лівобережної та Південної України. На початку 80-х рр. XIX ст. перша група українців-баптистів виникла у Західній Україні. В усій Україні у цей період налічувалось 20 тис. баптистів. З 90-х рр. XIX ст. розпочався процес формування його ідейно-догматичної системи, вироблення норм внутрішньо- та позарелігійного життя.

Першою зареєстрованою баптистською громадою у 1907 р. стала київська. Чисельні баптистські громади (від 100, 200 і більше членів) утворилися в інших великих містах України. З 1905 по 1911 р. чисельність баптистів зростає тут до 50 тис. віруючих. Україна неодноразово ставала місцем проведення з'їздів *Союзу руських баптистів*. Західноукраїнських баптистів об'єднували *Союз зборів німецьких баптистів* й *Союз зборів слов'янських баптистів* з центром у Варшаві. У 1905–1917 рр. у Петербурзі діяли Біблійні курси для професійної підготовки служителів культу в баптистських громадах.

Перше післяреволюційне десятиріччя самі духовні керівники баптизму називають «золотим десятиріччям». Зайнята боротьбою із Руською Православною Церквою, Радянська влада не занадто переймалась справами інших конфесій. Тому в цей час спостерігалося швидке зростання і поширення по Країні Рад баптистських громад, створення ними колективних господарств, комун і кооперативів, організації Баптистської спілки молоді (Бапсомолу). У Мелітопольському районі Бапсомол об'єднував, до речі, 90 % молоді.

У травні 1921 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд баптистів. На ньому було засновано *Всеукраїнський союз баптистів*. Наступного року він увійшов до складу відповідного всесоюзного об'єднання. До Всеукраїнського союзу на федеративних засадах входили інші регіональні союзи. Всеукраїнський союз очолювало правління, що складалося з 12 пресвітерів і мало низку відділів. Старший пресвітер керував діяльністю громад на території певної області. Хоча кожна громада мала свою церковну раду, вона була зобов'язана виконувати рішення старшого пресвітера, а через нього — центрального проводу.

Найвищим законодавчим органом братства вважався з'їзд, який обирав правління і затверджував план його роботи у міжз'їздовський період. В Україні видавався журнал «Баптист України», постійно виходили друком поетичні збірки, календарі, релігійно-етичні брошури. Баптисти створили й власну освітню мережу підготовки «професійних кадрів». Вона складалась із короткострокових курсів на місцях й стаціонарних Біблійних курсів у Москві. Вони діяли з 1927 до 1929 рр., і серед 50 їхніх слухачів 12 студентів були з України.

За баптистською статистикою 1930 р., на західноукраїнських землях діяло 23 громади Союзу зборів слов'янських баптистів, що налічували приблизно 4 тис. віруючих. Союз володів 19 молитовними будинками, орендував 42 зали для зібрань, мав 37 дитячих і юнацьких гуртків, 65 недільних шкіл, видавав низку газет і журналів. У серпні 1928 р. тут було створено перший національний осередок баптизму — *Союз українських євангельських християн-баптистів*. Союз об'єднував понад 60 баптистських громад, видавав самостійні періодичні видання, друкував серію біблійно-тлумачних і поетичних збірок рідною мовою. Головним осередком Союзу була Колонія Баптистів (селище під Белзом), де баптисти мріяли створити своєрідну оазу релігійної свободи та успішного фермерського господарювання.

У Росії народилася ще одна течія баптизму — *євангельське християнство*. Воно виникло у 1970-ті рр. ХІХ ст. у великосвітських петербурзьких салонах під впливом проповідей англійця Гренвілла Редстока. Однак дуже швидко євангельська проповідь втратила свій вплив на соціальну верхівку й звернулася до більш широких верств населення. У 1880 р. у Харкові з'явилась перша громада євангельських християн. У 1892 р. організувалася громада в Севастополі, що об'єднувала портових робітників і матросів, згодом — громади у Катеринославі, Сімферополі, Ялті та Києві. У 1908 р. в Одесі пройшов перший з'їзд течії, у якому взяли участь 14 представників від 9 громад, хоча реально громад євангельських християн в Україні було значно більше. Невдовзі І. Прохановим у Петербурзі був створений *Все-російський союз євангельських християн*. Ця організація, однак, не мала істотного впливу на релігійні процеси в Україні.

Громади євангельських християн існували також у Західній Україні. Перша з них утворилась у 1909 р. у Ковелі на Волині внаслідок місіонерства найближчих соратників І. Проханова. У 1920 р. був конституйований *Союз слов'янських зборів євангельських християн у Польщі*, до якого ввійшли поляки, українці, росіяни, чехи, котрі жили у Західній Україні. У 1933 р. це об'єднання євангельських хри-

стиян було найзначнішим на західноукраїнських, білоруських та східнопольських землях. Воно налічувало 66 громад, мало у своєму розпорядженні 181 приміщення та 346 місійних пунктів, налічувало понад 12 тис. віруючих. Ним видавався україномовний журнал «Євангельський християнин».

Поява в Україні **адвентизму** (переважно у вигляді адвентистів сьомого дня) пов'язана з діяльністю європейських центрів течії, насамперед у Гамбурзі. Тут у другій половині ХІХ ст. були створені Міжнародне трактатне товариство, що розповсюджувало адвентистську літературу, а також біблійна школа, де готували місіонерів для роботи у Східній Європі. В Україні перші групи АСД з'явилися у місцях найбільшого зосередження німецьких колоній. У 1886 р. місіонер Луї Конраді (з 1910 р. – голова Європейського дивізіону Генеральної конференції адвентистів сьомого дня) став пресвітером першої громади АСД у колонії Бердубулат (тепер с. Привольне) в Криму. Упродовж наступних трьох років виникли інші громади у Таврійській, Херсонській, Київській, Полтавській губерніях, на Волині, Кубані, Донеччині. У 1896 р. у Російській імперії налічувалось 779 адвентистів, у 1906 р. – 2261, у 1911 р. – 4 тис. Напередодні революції їх кількість зросла до 6 тис. Вони були об'єднані у 269 громад, в яких працювало 78 пресвітерів. У 1907 р. відбувся Перший Всеросійський з'їзд АСД, що поклав початок самостійної Російської церкви АСД. У 1908 р. вона була виділена в *Російський уніон Всесвітнього союзу АСД* з центром у Ризі. У 1924 р. офіційна статистика налічує 11500 адвентистів у СРСР, 1925 р. – 12282, 1928 р. – 13404. З них в Україні налічувалося 5073 члени громад АСД, серед яких більшість «крамарі, ремісники, робітники». Разом із членами родини адвентистів їхній вплив поширювався на 40 тис. осіб.

На початку 1920-х рр. утворилося Всесоюзне об'єднання АСД. Воно налічувало 605 громад і до 1929 р. встигло провести шість з'їздів. У 1925 р. розпочало свою діяльність *Всеукраїнське об'єднання АСД*. Крім розв'язання загальновіросповідних та організаційних проблем, його завдання полягали у створенні біблійного Інституту АСД у Києві, короткострокових біблійних курсів у різних містах України, видання адвентистської літератури, розповсюдження українських Біблій і збірників духовних пісень українською мовою.

Адвентизм був поширеним і в Західній Україні. Перша громада АСД виникла у 1890 р. під Луцьком. Її членами стали німецькі поселенці, а керівником – К. Рейвен, емігрант з Таврійської губернії. В основному осередки адвентизму засновувались зарубіжними місіо-

нерами або адвентистами-переселенцями із південних областей України. У 1922 р. західноукраїнські адвентисти об'єдналися у *Союз АСД у Польщі*, що увійшов до Східноєвропейського дивізіону. У Бельську у 1926 р. відкрилась біблійна школа, що готувала проповідницькі кадри для східних теренів Польщі. У Варшаві, Лодзі, Львові видавалась німецькою, польською, російською мовами адвентистська загальна віросповідна та біблійна література (насамперед численні твори засновниці АСД Елен Уайт), часописи і журнали. За обмеженими територією Волині відомостями, у 1932 р. тут діяли 1103 адвентисти.

Перші кроки *п'ятидесятництва* на Україні пов'язані із іменем *Івана Воронаєва*, який у 1921 р. приїхав до Одеси з Північної Америки, де кілька років знаходився в еміграції. Він розпочав активно проповідувати новий протестантський напрям серед баптистів, адвентистів і православних, навернувши до нової віри багато прихильників. У 1922 р. в Одесі відкрилась перша п'ятидесятницька громада, члени якої розгорнули місіонерську діяльність, подорожуючи по всій Україні. У 1926 р. було створено *Всеукраїнський союз християн євангельської віри* (ХЄВ), який наступного року налічував 350 громад і 17 тис. віруючих. З 1928 р. почав виходити журнал «Євангеліст». Однак сформувати церковну структуру в Україні п'ятидесятникам до Другої світової війни не вдалось. У 1930-х рр. керівники Союзу ХЄВ були заарештовані (доля самого І. Воронаєва досі лишається невідомою), громади закриті, їхнє майно конфісковане.

У 1920–1930-х рр. на Волині і Галичині, знову-таки завдяки проповідницьким зусиллям закордонних місіонерських центрів, була започаткована ще одна п'ятидесятницька течія - *християн віри євангельської* (ХВЕ). Перший з'їзд п'ятидесятників Східної Польщі, Західної Білорусі та Західної України відбувся у 1929 р. На ньому було прийняте рішення про створення *Союзу зборів християн віри євангельської* з центром у Лодзі. Союз у 1937 р. налічував 500 громад і 18 197 віруючих. Він мав власну мережу з 30 недільних шкіл. По суті, Союз ХВЕ встановив у Західній Україні єдину організаційну п'ятидесятницьку мережу.

Повернення в Україну лютеранства і кальвінізму пов'язане насамперед з процесами, що відбувались у 1920–1930-х рр. ХХ ст. Події Першої світової війни, революції в Росії та Європі, розвиток в Західній Україні національно-визвольного руху й активізація національно-культурної діяльності численних громадських, кооперативних, освітніх, наукових організацій – все це зумовило загальне політичне й духовне піднесення українського населення регіону, урізноманіт-

нення його релігійного життя. Польська влада до середини 1930-х рр. доволі терпимо ставилася до релігійних рухів поза офіційною Римо-Католицькою Церквою. Нарешті, новоутворені українські лютеранські і кальвіністські громади спиралися на матеріальну, моральну, організаційну підтримку українських емігрантських Церков у США і Канаді, допомогу протестантських об'єднань Західної Європи.

Підґрунтям українських лютеранських і кальвіністських громад стали неукраїнські ранньопротестантські Церкви, що діяли на етнічних українських землях і мали серед своїх прибічників чимало українців. Йдеться про Варшавську та Віленську євангельсько-аугсбурзьку консисторії (48 тис. членів у громадах великих українських міст) та Союз церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання (СЦАГ). Останній у 30-х рр. об'єднував понад 100 громад з 26,5 тис. членів.

За допомогою СЦАГ у 1925 р. створилася Українська церковна рада, перейменована згодом в *Українську євангельсько-аугсбурзьку місійну раду* з центром у Станіславі. До початку 30-х рр. раді вдалося створити свої осередки у більше як 20 населених пунктах Галичини та Волині, які нараховували понад 1,1 тис. членів. Упродовж наступних восьми років ця цифра відчутно не збільшилась.

Першу українську реформатську громаду в Західній Україні створив у 1922 р. у селі Молодятині селянин Роман Кваснюк. Під час Першої світової війни він опинився у полоні, де познайомився з кальвінізмом. Через кілька років реформатські громади діяли майже у всіх навколишніх селах. Загалом на початку 30-х рр. вони існували вже у кількох десятках населених пунктів, у тому числі у Львові, Коломиї, Станіславі, об'єднуючи у своїх лавах 1,5 тис. українців-кальвіністів. У 1931 р. у Молодятині відбувався перший з'їзд українських кальвіністів, цього ж року – конференція у Коломиї, де було розв'язане питання їхнього об'єднання у *Союз українських євангельсько-реформованих громад (СУЄР)*. З 1933 р. він діяв як незалежна церковна організація з центром у Коломиї. До його складу входило 68 релігійних осередків з 2760 дорослими віруючими. Під його опікою перебувало 20 недільних шкіл з 360 учнів. Головним друкованим органом СУЄР був часопис «Віра і Наука», що виходив тисячним накладом у Коломиї у 1926–1939 рр.

Цікавою ознакою кальвіністського руху в Західній Україні стало набуття ним виразних національних рис. Недарма вся усна та друкована пропаганда, проповідь і культ велися тільки рідною мовою.

Свою ідейну програму СУЄР офіційно визначив як таку, що повинна будуватися на «базі національного принципу». Подібна позиція, власне кажучи, стала чи не найголовнішою причиною переслідувань українських лютеран і кальвіністів середини 1930-х рр. спершу польською владою, а незабаром, після приєднання Західної України та Західної Білорусі до СРСР, – Радянською владою.

У 1930-і рр. всі протестантські течії незалежно від їх територіального розташування та напрямів діяльності спіткала однакова доля: керівників громад і найактивніших віруючих було вислано до Сибіру, закатовано у тюрмах чи таборах ГУЛАГу, декому пощастило емігрувати, а ті, хто залишався, змушені були провадити свою діяльність під повним контролем влади.

З часів відносного пом'якшення політики режиму у релігійному питанні і до кінця 1980-х рр. функціонування протестантської конфесії відбувалося, по суті, на двох рівнях:

- Перший – офіційний, або легальний; до нього належали громади, що сприйняли законодавство, були зареєстровані в органах влади.

- Другий – неофіційний, або нелегальний. Сюди входили частина лідерів та віруючих громад християн-баптистів, п'ятидесятників, адвентистів-реформістів. Їхню діяльність було оголошено протизаконною. Окрім цих незареєстрованих осередків, діяла низка менших сект і навіть просто груп по кілька десятків віруючих визначеної або напіввизначеної конфесійної орієнтації. Істотного впливу на загальну релігійну ситуацію в Україні та розвиток протестантизму вони не мали.

Осередком офіційного протестантизму був *Союз євангельських християн-баптистів*. Він був створений у 1944 р. і до 1963 р. об'єднав у своїх лавах основні протестантські течії. Союз будувався на федеративних принципах, тобто його окремі осередки мали право на місцеві, регіональні, республіканські утворення, однак підпорядковувалися єдиному центрові – *Всесоюзній раді євангельських християн-баптистів* (ВРЄХБ) у Москві. Раду обирали на з'їздах Союзу, що проходили щоп'ять років. Усією поточною діяльністю керувала президія на чолі з генеральним секретарем. Для підготовки кадрів священнослужителів у структурі Союзу з 1968 р. відновили діяльність Біблійні курси. Шість разів на рік регулярно виходив журнал «Братський вісник». Союз ЄХБ входив до Всесвітньої ради баптистів. На початок 90-х рр. він об'єднав 2500 громад і близько 300 тис. віруючих.

Поза межами Союзу ЄХБ у повоєнний період існувало ще дві легальні протестантські структури. Перша структура – автономно зареєстровані п'ятидесятницькі громади, які отримали на це дозвіл тільки на початку 1970-х рр. і впродовж наступних десяти років діяли переважно у східних і південних регіонах України. Станом на 1 травня 1989 р. в Україні існувало вже 652 такі громади, з яких тільки четверта частина були належним чином зареєстрована.

Друга структура – громади адвентистів сьомого дня. Вони утворились після ліквідації у 1960 р. Всесоюзної організації АСД. Дезінтеграційні процеси у середовищі адвентистів тривали до середини 1970-х рр. Відтоді організаційну кризу вдалось подолати. В 1979 р. вже було зорганізовано 11 обласних і міжобласних союзів та об'єднань на чолі із старшими проповідниками. Україна мала власне *Республіканське об'єднання церков АСД*. Кількість віруючих у ньому, за офіційними даними, становила близько 20 тис. осіб. Республіканське об'єднання церков АСД працювало у спілці з іншими республіканськими об'єднаннями, підпорядковуючись загальному органу – З'їзду (або нараді) церков АСД в СРСР. У грудні 1988 р. була створена єдина *Всесоюзна Церква адвентистів сьомого дня*. У 1990 р. на 55-му Всесвітньому з'їзді Генеральної Конференції Всесвітньої Церкви АСД в американському Індіанapolisі за участі 35 делегатів від радянських адвентистів за ними був визнаний статус світового відділення (дивізіону).

9.7. СУЧАСНА РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Події середини 1980-х – початку 1990-х рр. призвели до значних змін у релігійному житті України.

1) Найявна чітка тенденція зростання питомої ваги віруючих серед дорослого населення (понад 18 років) України. Якщо у 1991 р. тих, хто називав себе віруючим, було трохи більше 40 %, то у 2002 р. – вже понад 60 %. Якщо десять років тому на чолі цього руху стояли люди, чий пригнічений доти релігійні почуття нарешті змогли вирватися назовні, то тепер таку активність дедалі більшою мірою демонструють ті, хто відчув потребу в прояві власних релігійних переконань порівняно недавно. Пов'язано це із загальною демократизацією суспільства, зняттям обмежень на діяльність релігійних організацій і полегшенням їхньої реєстрації в Україні, що створило юридичну базу для потужного розвитку різноманітних визнань.

Шлях людей до релігії в новітній Україні полегшується нині низкою обставин:

- Після краху тоталітарного режиму в масовій свідомості утворився вакуум, який нині поступово заповнюється і відроджуваною національною свідомістю, і новим відчуттям громадянськості, і релігією.

- Збереглися відчутні релігійно-культурні традиції, особливо у західноукраїнських областях.

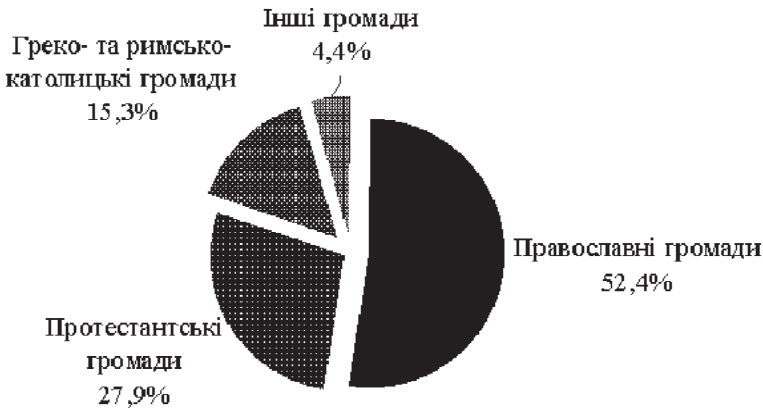
- Залишається загальнодуховна потреба в релігії, яка полегшує людські біди, знімає стресові навантаження, обіцяє заступництво з боку Всевишнього.

- Зміни соціальної структури у бік виразної нерівності (багаті—бідні) спричинили гостру потребу в релігійному милосерді та добродійності.

- Нарешті, у суспільстві складається доброзичливо-зацікавлене ставлення до релігії завдяки активній її популяризації з боку ЗМІ.

2) Помітно пожвавились інституційні прояви релігії. Загалом станом на 1 січня 2005 р. у країні діяли приблизно 30 тис. релігійних громад. Це — приблизно в п'ять разів більше, ніж у 1988 р.

В Україні налічується майже 28 тис. священнослужителів, 378 монастирів (6184 насельників), відкрито більше 160 духовних навчальних закладів з майже 20 тис. слухачів, 12 тис. недільних шкіл,

Сучасна конфесійна структура України
(приблизна питома вага зареєстрованих та незареєстрованих громад станом на 1 січня 2003 р.)

**НАЙЧИСЛЕННІШІ КОНФЕСІЇ В УКРАЇНІ У 1991–2004 рр.
(приблизна кількість зареєстрованих громад)**

	1991 (1 січня)	2004 (1 січня)
УПЦ МП	5030	10310
УПЦ-КП	-	3350
УАПЦ	810	1150
УГКЦ	1910	3330
РКЦ	310	850
Баптисти	1060	2690
Адвентисти сьомого дня	210	940
П'ятидесятники	455	1850
Мусульмани	14	445
Іудеї	23	240

виходить друком понад 350 часописів і газет. У розпорядженні релігійних організацій знаходиться понад 20 тис. культових споруд (церкви, храми, мечеті, синагоги тощо), приблизно 2,5 тис. перебувають у процесі будівництва.

3) Розширився релігійний спектр. На сьогодні в Україні кількість відомих релігій сягнула 115, однак 99,5% всіх релігійних утворень належать до 25 основних віровизнань чи напрямів. Серед опитаних у 2002 р. 70% дорослого населення України назвали себе православними (у тому числі ті, хто коливається, невіруючі), 7% – греко-католиками, 2,2% – протестантами, менше 1% – римо-католиками, мусульманами, іудеями.

Водночас сучасна релігійна ситуація в Україні позначена низкою *особливостей*:

1) Значний відсоток (від 20 до 25) громадян коливається між вірою та невір'ям. Решта – невіруючі, переконані атеїсти, просто байдужі до релігії.

2) Релігійність сучасних українських віруючих має помітно поверховий характер й у багатьох випадках зводиться лише до прийняття відповідної атрибутики й виконання формальних вимог (хрещення, носіння натільного хрестика тощо). Лише 20% віруючих відвідують службу Богу раз на тиждень чи частіше, ще 20% – раз на місяць, половина – тільки у дні релігійних свят. Трохи більше третини віруючих знають лише одну молитву (ймовірно, «Отче наш»), ще третина – по 2 – 3.

Принагідно зазначимо, що 85% дорослого населення пройшло хрещення, тобто формально є християнами. Половина чи навіть більше невіруючих, байдужих і переконаних атеїстів, відвідують богослужіння у дні релігійних свят, матеріально підтримують Церкву. Значна частина з них вірить у Бога.

3) Релігійна свідомість людей, як віруючих, так і невіруючих, відрізняється помітною невизначеністю свого змісту. Як правило, люди визнають існування Бога, однак не завжди визнають існування диявола; вірять в існування душі, гріху, раю і пекла. Таким чином, ці поняття набувають нині не тільки релігійного, а радше морального забарвлення. Причому третина віруючих, половина тих, хто коливається між вірою та невір'ям, шоста частина невіруючих і атеїстів примудряються одночасно вірити у переселення душ та астрологію з магією на додачу.

Загалом, опитування 2002 р. виявило лише 1,7% людей, яких за низкою критеріїв можна віднести до категорії «справжніх віруючих».

Це – переважно самотні похилого віку жінки, які жили у сільській місцевості. Наведемо деякі статистичні дані для порівняння. Приблизно таку саму картину дало тривале міжнародне дослідження сучасної російської релігійності (Д. Фурман, К. Кааріайнен). Згідно до опитувань останнього десятиліття, 60% американців є членами релігійних організацій, приблизно 30% стверджують, що відвідують богослужіння щотижня або частіше, 45% – раз на місяць. У середньому на одне домогосподарство витрачається на рік на релігійну благодійність 440 доларів. Найпопулярнішу релігійну поведінку в Європі демонструє в населення Ірландії та Польщі. Щотижня у 1990-х рр. богослужіння відвідували 80% ірландців і поляків, 40% італійців, 30% іспанців, 20% голландців, 10% шведів і французів.

4) Релігійність населення західноукраїнського регіону є в цілому вищою за релігійність інших областей України. Ще до початку перших реальних кроків у лібералізації радянської державної політики стосовно до релігії на сім західноукраїнських областей припадало більше половини зареєстрованих релігійних громад. Незважаючи на те, що буквально в два-три останні роки цей відсоток зменшився до 40%, віруючими називає себе 80% дорослого населення цього регіону. Якщо в цілому в Україні на один населений пункт припадає в середньому 0,7 громад, то в західних областях цей показник є в 2–3 рази вищим.

5) Центрами поширення нетрадиційних релігій, навпаки, є Донецька, Київська області, Автономна Республіка Крим (до половини всіх зареєстрованих організацій) – регіони без усталеної історичної традиції, або такі, де результати політики викорінення релігії виявилися найуспішнішими.

6) Центр релігійної діяльності перенесено у міста, позаяк у дореволюційні часи та у перші десятиліття Радянської влади релігійним було передусім, українське село. Зазначена особливість віддзеркалює загальну для всіх більш-менш розвинутих країн тенденцію до урбанізації.

7) Релігійні організації відчувають гостру нестачу культових споруд. Незважаючи на те, що згідно з двома березневими (1992 і 2002 рр.) указами Президента України релігійним організаціям було передано понад 3600 культових споруд і 8 000 одиниць церковного майна, ще понад 4000 споруд було збудовано упродовж 1992–2003 рр., більше 30% нині діючих культових споруд є лише пристосованими для молитовних цілей, ще 30% – орендується з тією ж метою. Рівень забезпеченості різних релігійних конфесій культови-

ми спорудами різняться. Стовідсотково забезпечені ними громади Закарпатської реформатської (кальвіністської) Церкви. Найнижчий відсоток забезпеченості – у новоутворених протестантських громад і нетрадиційних для країни релігійних віровизнань.

8) Якщо православні і католицькі об'єднання відчувають потребу в кваліфікованих кадрах священнослужителів, то в протестантських громадах завдяки створеній ними власній системі духовної освіти їх у 2–3 рази більше, ніж самих громад. Зважаючи на наріжний протестантський принцип «загального священства», у цьому не вбачається проблеми у протестантському середовищі.

9) Стався розкол в українському православ'ї. Зараз в Україні діють:

1. *Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ)*, що перебуває під духовною опікою глави Українських Церков в Америці і в діаспорі митрополита Костянтина (Багана), предстоятель – митрополит Мефодій (Кудряков).

2. *Українська Православна Церква-Київський патріархат (УПЦ-КП)*, її очолює патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет (Денисенко).

3. *Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ-МП)*, очолювана митрополитом Київським і всієї України Володимиром (Сабоданом).

Початок розколу припадає на той час, коли в лютому 1989 р. у Києві було створено ініціативний комітет відродження УАПЦ в Україні. 19 серпня 1989 р. Львівська православна парафія святих апостолів Петра і Павла на чолі з протоієреєм Володимиром Яремою вийшла з юрисдикції РПЦ і оголосила себе приналежною до УАПЦ. Таким чином, 1989 р. є роком початку третього відродження УАПЦ.

5 - 6 червня 1990 р. був скликаний Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ, на якому була утворена українська патріархія на чолі з патріархом Мстиславом, що тоді очолював УАПЦ в Америці.

УПЦ МП бере свій початок, як ми вже знаємо, з 1686 р. Хоч так вона ніколи не називалася. З 1 січня 1990 р. Синод РПЦ надав Українській Церкві статус автономної і перейменував її на УПЦ. Однак це практично нічого не змінило у становищі УПЦ, яка, як і раніше, підпорядковується московському патріархату. Церква ця має парафії по всій Україні, найбільше в східних і південних її частинах. В юрисдикції цієї Церкви знаходяться такі українські святині, як Києво-Печерська та Почаївська лаври.

Починаючи з відродження УАПЦ між нею і УПЦ МП почалося протистояння і боротьба за парафії.

Подальший розвиток подій пов'язаний з постаттю митрополита Філарета (Денисенка), який у той час очолював УПЦ МП.

У листопаді 1991 р. на соборі УПЦ МП в Києві митрополит Філарет висловився за незалежність Української Церкви від РПЦ. Всі єпископи на чолі з митрополитом Філаретом поїхали до Москви просити відпускну грамоту.

1–3 квітня 1992 р. Синод РПЦ розглянув прохання українських єпископів про автокефалію і не задовольнив його. Більше того, Синод позбавив митрополита Філарета єпископської гідності. 27 травня 1992 р. архієрейський собор УПЦ у Харкові оголосив своїм предстоятелем замість митрополита Філарета митрополита Ростовського і Новочеркаського РПЦ Володимира (Сабодана). За митрополитом Володимиром пішов весь єпископат, а при митрополиті Філареті залишився Володимирський собор у Києві й один єпископ, теж за це позбавлений сану РПЦ. Проте митрополит Філарет не визнав цих рішень і пішов на крайній крок. За підтримки тодішнього президента України Л. М. Кравчука і деяких народних депутатів він оголосив про своє об'єднання з УАПЦ і утворення нової релігійної організації – УПЦ-КП на Всеукраїнському Православному Соборі в червні 1992 р. Малось на увазі, що нову Церкву очолить патріарх Мстислав, який навіть був відсутній на Соборі, а заступником патріарха став митрополит Філарет (посада заступника патріарха була встановлена вперше за більш як тисячолітню історію православ'я).

Після Собору і формального об'єднання митрополит Філарет дістав змогу заволодіти грішми УПЦ МП, а по всій Україні почалися акції насильницького приєднання парафій УПЦ МП й УАПЦ до новоутвореної УПЦ-КП.

Фактично ж відбулося не об'єднання Церков, а черговий розкол в українському православ'ї, із двох Церков утворилося три, з одного патріархату – два. Патріарх Мстислав не визнав новоутворену Церкву і призначив архієпископа Львівського і Галицького Петра (Петруса) очолити ту частину УАПЦ, що не приєдналася до УПЦ-КП. Після утворення УПЦ-КП УПЦ МП не припинила свого існування й надалі залишалася в підпорядкуванні РПЦ. Кількість її парафій практично не зменшилася, лише окремі з них перейшли в УПЦ-КП.

11 червня 1993 патріарх Мстислав помер і був похований у своїй резиденції в м. Саунт Бавнд Брук в Америці. У вересні 1993 року УАПЦ обрала свого патріарха – Дмитрія (в миру Володимир Ярема).

23-24 жовтня 1993 р. на соборі УПЦ-КП було обрано нового патріарха, ним став митрополит Володимир (Романюк), хоча фактично

Церквою керував митрополит Філарет. Після смерті патріарха Володимира (Романюка) у липні 1995 р. УПЦ-КП став керувати митрополит Філарет, обраний патріархом на соборі цієї Церкви.

У лютому 2000 р. вмер і патріарх УАПЦ Дмитрій, відповідно до його заповіту нового патріарха було вирішено не обирати, а просити митрополита Костянтина (Багана), який очолює українські Православні Церкви в Америці й у діаспорі, духовно опікувати УАПЦ. Це було дуже важливо, оскільки всі українські Церкви за кордоном були прийняті в євхаристійне спілкування константинопольським патріархом. Формальним же предстоятелем УАПЦ в Україні став митрополит Мефодій (Кудряков).

У червні 2003 р. стався черговий розкол в УАПЦ. Мефодій (Кудряков) оголосив себе митрополитом Київським і всієї України, вийшовши з-під опіки митрополита Костянтина. В юрисдикції ж останнього залишилася Харківсько-Полтавська єпархія й поодинокі парафії по всій Україні.

Увесь цей час йдуть розмови і переговори на різних рівнях про майбутнє об'єднання всіх галузей українського православ'я, але всі Церкви висувають свої вимоги, які важко задовольнити одночасно. Таким чином, об'єднання на сьогодні неможливе, це справа майбутнього (див. текст 9.10).

Діяльність Православних Церков в Україні станом на 1 січня 2005 р. характеризується наступними даними:

УАПЦ має 1209 релігійних організацій (702 священники). Церква має 7 місій, п'ять монастирів, 361 недільну школу і 7 періодичних видань;

УПЦ-КП нараховує 31 єпархію, 3639 релігійних організацій (2693 священнослужителів). Вона має 36 монастирів з 198 ченцями, 16 духовних навчальних закладів (1352 слухачів), 24 місії і 8 братств, 31 періодичне видання та 1092 недільні школи;

УПЦ МП складається з 36 єпархій, в яких діють 10 689 громад віруючих, які обслуговують 8936 кліриків. Церква налічує 158 монастирів (4150 ченців і черниць), 15 духовних навчальних закладів (4413 слухачів), 106 періодичних видань, 3879 недільних шкіл та 36 братств.

Не менш проблематичними були в Україні процеси, пов'язані з відродженням **Української Греко-Католицької Церкви** (УГКЦ), що виникла на її теренах після Брестського собору 1596 р.

Відродження УГКЦ свідчило про зростання української національної самосвідомості в кінці 1980-х—початку 1990-х рр. Швидко-

му відродженню УГКЦ сприяло те, що з 4418 православних парафій України близько половини припадали на західноукраїнські землі.

Важливою подією на шляху легалізації УГКЦ стало відкрите звернення 2 єпископів і 23 священників, ченців і віруючих УГКЦ 4 вересня 1987 р. до Папи Римського Іоанна Павла II із проханням посприяти правовій легалізації УГКЦ у СРСР і стати посередником між греко-католиками і Радянською владою. Представників УГКЦ підтримали українські дисиденти і правозахисники. Українським греко-католикам допомагали й українські закордонні релігійні центри.

Активізації західноукраїнських віруючих посприяло і святкування в 1988 р. тисячоліття Хрещення Київської Русі. Протягом трьох перших місяців 1988 р. у Галичині і Закарпатті було зібрано близько 10 тис. підписів на підтримку УГКЦ. У тих містах і населених пунктах, де знаходилися закриті культові приміщення УГКЦ, проводилися несанкціоновані богослужіння, а жителі вимагали реєстрації релігійних громад. Між греко-католиками України і греко-католицькими ієрархами Польщі, релігійними центрами Заходу і Ватикану знову налагодилися міцні контакти.

Проблема греко-католиків уже тоді мала значне політичне забарвлення: за відновлення діяльності УГКЦ виступали радикальні політичні об'єднання – Українська Гельсінська спілка, Український християнсько-демократичний фронт, що виникли в період перебудови. Ця проблема стала складовою частиною передвиборних обіцянок ряду кандидатів у народні депутати СРСР у 1989 р. Уже в перші дні роботи І з'їзду народних депутатів СРСР представники Львівщини Р. Братунь, Р. Федорів, Ю. Сорочик і І. Вакарчук подали до президії з'їзду депутатський запит, у якому заявляли про порушення прав мільйонів віруючих і вимагали створення спеціальної комісії для розв'язання цієї проблеми. За підтримку УГКЦ привселюдно висловився народний депутат СРСР академік А. Сахаров.

Починаючи з весни 1989 р., групи греко-католиків із Західної України проводили в Москві постійне пікетування органів влади з метою привернути увагу союзного керівництва на проблеми своєї конфесії.

Щоб послабити вплив греко-католицизму в тих областях, де він був традиційно сильним, влада випустила великим накладом православну церковну літературу й календарі українською мовою, збільшили набір слухачів до духовних семінарій, зорієнтованих на служіння в Західній Україні. Швидкими темпами проводилася реєстрація но-

вих громад РПЦ, що сприймалося владою як спосіб недопущення посилення симпатій до греко-католиків серед населення. Протягом 1988 – першої половини 1989 рр. в Україні було зареєстровано 1300 нових громад РПЦ, з них 1100 – у 4-х західноукраїнських областях.

21 листопада Рада в справах релігії при Раді Міністрів УРСР ухвалила дозволити реєстрацію греко-католицьких громад.

23 січня 1990 р. у Преображенському соборі Львова відбувся Церковний собор УГКЦ за участю 6 єпископів і 150 священників, що проголосив легалізацію Греко-Католицької Церкви в Україні. Вів його архієпископ Володимир Стернюк. Собор визнав неканонічним Львівський собор 1946 р., оголосив його рішення недійсними і звернувся до органів державної влади з вимогою реабілітувати репресованих греко-католицьких священників, повернути церкви, якими УГКЦ володіла до війни, визнати церковну організацію УГКЦ.

Після Собору почалося масове повернення віруючих в УГКЦ. На 1 лютого 1990 р. у регіоні було подано 435 заяв на реєстрацію греко-католицьких громад, а до березня 1990 р. РПЦ втратила 70% своїх громад (яких тоді налічувалося 2700) і священників, що перейшли в УГКЦ. Незабаром було оголошено про вихід із РПЦ і перехід у відроджену Українську Автокефальну Православну Церкву 312 парафій і 232 священників у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях.

Важливою подією для прихильників УГКЦ стало прибуття у Львів 30 березня 1991 р. глави Церкви митрополита Мирослава-Івана Любачівського, що у той же день провів архієрейську службу в соборі св. Юра.

26 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», відповідно до якого була врегульована проблема реєстрації і діяльності релігійних громад України, Греко-Католицька Церква була офіційно визнана, що призвело до фактичного визнання права її власності на всі церкви й парафії, захоплені в 1989–1991 рр. представниками православних конфесій.

Сьогодні релігійна мережа УГКЦ повністю відновлена на рівні 1930-1940-х рр. – періоду її найвищого розвитку. За кількістю релігійних організацій (3532) вона посідає третє місце в Україні. Церковну службу в УГКЦ здійснює понад 2,1 тис. священників. Церква має 93 монастирі (1205 насельників), 14 місій, 2 братства, 1186 недільних школи, видає 25 газет і журналів. Кадри греко-католицького кліру виховують 14 навчальних закладів з понад 1,5 тис. слухачів, у тому числі такий знаний, як створена ще 1929 р. Андреем Шептицьким

Львівська Богословська Академія. Існують єпархії УГКЦ в США, Канаді, Польщі, інших країнах, а також громади в східній діаспорі – Росії, Казахстані, Білорусі, Литві.

Римо-Католицька Церква. 16 січня 1991 р. Папа Іоанн Павло II відновив діяльність Римо-Католицьких дієцезій в Україні і призначив єпископів у Львові, Кам'янці-Подільському й Житомирі. Українська держава встановила дипломатичні відносини з Ватиканом, і в 1992 р. Папа призначив першим Апостольським Нунцієм в Україні архієпископа Антоніо Франко. У 1996 р. Папа відновив Луцьку дієцезію, призначивши Апостольським Адміністратором Львівського митрополита архієпископа Мар'яна Яворського.

У 1998 р. Папа призначив Мар'яна Трофим'яка Луцьким єпископом-ординарієм, а Кам'янець-Подільського єпископа-помічника Станіслава Падевського – Львівським єпископом-помічником (зараз єпископ Харківський і Запорізький). У 1999 р. архієпископ Микола Етерович став наступним (другим) Апостольським Нунцієм в Україні.

Засновуються католицькі духовні школи: коледж св. Томи Аквінського в Києві, вища духовна школа Святого Духа в Городку на Поділлі, духовна семінарія у Ворзелі під Києвом, духовна семінарія в Брюховичах під Львовом (7 навчальних закладів, 504 недільні школи). Діє видавництво монахів-домініканців «Кайрос», видається в великій кількості релігійна періодика (15 періодичних видань). Відкриваються монастирі домініканців, кармелітів, францисканців тощо.

Рік 2001-й був особливим для Римо-Католицької Церкви в Україні – 28 січня 2001 р. Папа Іоанн Павло II проголосив Львівського митрополита архієпископа Мар'яна Яворського кардиналом. Одночасно став кардиналом глава Української Греко-Католицької Церкви Любомир Гузар. Таким чином, вперше в історії Україна має своїх кардиналів, а Львів – єдине місто у світі, у якому знаходяться одразу два кардинали.

З 23 по 27 червня 2001 р. відбулася знаменна подія в церковному житті католиків – візит Папи Римського в Україну – до Києва і Львова.

На 1 січня 2005 р. діють 877 громад Церкви, 484 священнослужителі, серед яких 247 – іноземці, 83 монастирі (607 насельників). Римо-Католицька Церква патронує 7 навчальних закладів (понад 730 слухачів), 528 недільних шкіл. На сьогодні вона має 13 періодичних видань. Римо-Католицька Церква в Україні налічує 7 дієцезій

(Львівська архієпископія, дієцезії Київсько-Житомирська, Кам'янець-Подільська, Луцька, Мукачівська, Харківсько-Запорізька і Одесько-Сімферопольська).

Протестантизм в Україні на сьогодні є, на наш погляд, найдинамічнішою конфесією, чий вплив на релігійне життя в Україні й надалі зростатиме. У той же час, незважаючи на те, що за роки існування незалежної України основні протестантські течії зросли в 3–5 рази, тобто більш швидкими темпами, ніж православні, їхня питома вага змінилась несуттєво.

Неабияку роль у зміцненні позицій сучасного протестантизму відіграє наявність сталих джерел поповнення їхніх лав. Це, по-перше, сімейне виховання у родинах, які розглядаються як «домашні церкви» (недарма третина послідовників баптизму – молодь до 30 років); по-друге, поступове зростання пропагандистської та місіонерської активності. За 5–6 років незалежності протестантські організації створили 95 усіх зареєстрованих в Україні релігійних місій. За правдоподібною статистикою адвентистів, тільки у серпні 1995 р. під час проведення у київському Палаці спорту євангельської програми всесвітньо відомого проповідника з Австралії Джона Картера прийняли водне хрещення й поповнили громади АСД 3,5 тис. нових членів. По-третє, позаяк протестанти складають лише 2,2 % віруючих країни, усі члени їхніх організацій – активні, «реальні», чи справжні віруючі, тоді як серед православних переважає тип пасивного «масового віруючого». У 1990–1995 рр. переважали масові форми євангелізації (на стадіонах, у залах), які привели до баптистських, адвентистських, п'ятидесятницьких громад до половини нових членів (від наявної на той час чисельності). Надалі акцент змістився на індивідуальну євангелізацію із залученням до неї рядових віруючих.

Особливість сучасного українського протестантизму – набуття ними все більш національно визначених рис. Протестантське середовище активно використовує національні обрядові традиції під час молитовних зібрань, релігійних свят; спостерігається відновлення української мови у проповідництві та обшинному житті. Релігійна література, яку протестанти донедавна видавали тільки російською мовою, поступово стає україномовною, зміст багатьох видань – українознавчим. Протестантизм дедалі частіше розглядає себе як невіддільну складову релігійної історії українського народу, його загальної культури. У багатьох історико-біблійних публікаціях основну увагу приділяють простеженню національних рис українського

протестантизму, його особливостей порівняно із «західним братством».

Відкриту позицію займають протестантські Церкви і деномінації України у міжконфесійному житті. Вони не втручаються у внутрішньоцерковні проблеми інших конфесій, не виявляють нетерпимості до нових релігійних утворень, прагнуть уникати будь-яких зіткнень на конфесійній основі, послідовно обстоюють позицію ідейного плюралізму і діалогу з усіма релігіями.

Лютеранство представлене *Українською Євангелічно-Лютеранською Церквою*, до складу якої входять понад 40 зареєстрованих громад (1,5–2 тис. вірних) і 60 священнослужителів. Громади УЛЦ постають в Києві, Львові, Тернополі, Кремінці, Запоріжжі, Севастополі, Сімферополі, Харкові, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі. У 1996 р. офіційно зареєстровано Єпископат УЛЦ з центром у Києві. Організаційно УЛЦ поділяється на Галицьку, Київську, Таврійську єпархії. В Українській Лютеранській Богословській семінарії Святої Софії, що розташована в м. Тернополі, здобувають вищу богословську освіту молоді пастори, майбутні провідники Церкви. Крім того, в розпорядженні УЛЦ – недільні школи, 3 періодичні видання, радіостанція «Лютеранська хвиля» і незареєстрована місійна станція в Івано-Франківську. Під патронатом УЛЦ діє міжнародний благодійний фонд «Дар життя». За обрядовою практикою вона близька до православ'я чи греко-католицизму, але зберігає всі доктринальні положення протестантизму.

Існує також *Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква України*. Загальна кількість послідовників – 3–3,5 тис осіб (37 громад). Кафедральний собор – церква св. Катерини у Києві. Для початкової богословської освіти відкриті Біблійні курси в Києві та дворічна семінарія в Одесі. До неї належать етнічні німці, які здавна мешкали на землях України.

Кальвінізм на теренах незалежної України репрезентований *Закарпатською Реформатською Церквою* (117 громад, понад 100 культових споруд, у тому числі 10 збудованих в останнє десятиліття, понад 70 священнослужителів, більш ніж 100 недільних шкіл, одне періодичне видання). Методистські та англіканські громади останніми роками про свою діяльність в Україні не повідомляють.

Баттизм залишається найвпливовішою з протестантських конфесій, об'єднуючи до 40 % всіх протестантських спільнот. Найрозгалуженішим протестантським центром церковного типу є на сьогоднішній день *Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн*

ян-баптистів. Союз діє як самостійна, незалежна у своєму внутрішньому житті структура. ВСО ЄХБ складається з 25 обласних об'єднань в межах України та 5 об'єднань баптистських Церков діаспори – США, Канади, Австралії, Аргентини та Парагваю. Він підтримує тісні контакти з міжрегіональним об'єднанням, створеним на основі колишнього Союзу ЄХБ, – Євро-Азіатською федерацією союзів ЄХБ. У складі ВСО ЄХБ – 2600 релігійних інституцій з майже 3000 священнослужителів, більш ніж 1,5 тис. культових споруд. Всеукраїнське об'єднання має майже 80 місій. Кількасот громад діє поза ВСО ЄХБ. Разом вони об'єднують майже 150 тис. віруючих і продовжують упевнено розвиватися: щорічно з'являються кількасот нових громад, а лави баптистів поповнюються 10 тис. неофітів.

У структурі Союзу створена розгалужена мережа духовних навчальних закладів. Вона складається з приблизно 40 закладів, у тому числі вищих, з більш ніж 5 тис. слухачів усіх форм навчання, понад 1300 недільних шкіл. Одним із найбільших серед них є Одеська біблійна семінарія. Чотирирічний курс семінарії передбачає підготовку проповідників й учителів недільних шкіл; при закладі існує потужний видавничий центр.

ВСО ЄХБ займається активною культурно-благодійницькою діяльністю: створено реабілітаційні центри для наркоманів, безпритульних дітей та звільнених з місць позбавлення волі, християнські театри, налагоджено роботу дитячих та юнацьких підліткових таборів, молодіжних центрів тощо. В його розпорядженні – видавничі потужності. Об'єднання видає майже півтора десятки основних періодичних видань.

П'ятидесятництво. Активний процес будівництва церковної організації відбувається у п'ятидесятництві, яке об'єднує приблизно 30 % всіх протестантських спільнот. Так, у 1990 р. на з'їзді у м. Коростень більшість п'ятидесятницьких Церков вирішили об'єднатись у *Союз християн віри євангельської (п'ятидесятників)* України. Він об'єднав майже всіх християн віри євангельської (у західних областях) та більшість християн євангельської віри (на сході і півдні). Союз ХВЕ на федеративних засадах входить до спільного для більшості п'ятидесятницьких громад колишнього СРСР Об'єднаного союзу християн віри євангельської. Всеукраїнський союз станом на 1 січня 2005 р. має у своєму складі 1460 зареєстрованих (84 незареєстрованих) організацій, понад дві тис. священнослужителів, приблизно 1 тис. культових споруд, півтора десятки навчальних закладів, приблизно 800 слухачів (наприклад, Український заочний біблійний

інститут з декількома філіями), більш ніж 900 недільних шкіл, два десятки періодичних видань. Поза структурами Союзу діють понад 600 громад.

Адвентизм. Окремий церковний осередок створили також адвентистські громади України – *Українську уніонну конференцію церков адвентистів сьомого дня*. У складі Українського уніону 7 регіональних конференцій і 2 місії. ВУК АСД існує як складова Євро-Азіатського дивізіону Всесвітньої організації АСД. Якщо наприкінці 1980-х рр. до складу церкви АСД входило 214 об'єднань з 14 114 членами, які обслуговувались 73 рукопокладеними і 88 нерукопокладеними проповідниками, то станом на 1 січня 2005 р. – більше 1 тис. об'єднань з майже 70 тис. членів. Адвентисти мають три духовних навчальних заклади (Теологічна школа у Львові, Буковинський біблійний інститут, заочне відділення Заокської духовної академії у Лісовій Бучі під Києвом). Церковне служіння у різних його формах здійснюють більше 1100 служителів. Найбільше громад у традиційних «адвентистських» регіонах: на Закарпатті, на Поділлі, Буковині. Водночас Церква АСД зростає особливо стрімко у великих промислових містах – Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Луганську. Адвентистські проповідники нині працюють у понад 40 містах України. «Середня» адвентистська громада в Україні виглядає приблизно так: 60% її членів становлять жінки, 30% – віруючі 16–35 років, 80% осіб із середньою, 20% – з вищою освітою. За національною ознакою 70–80% адвентистів – українці, за професійною – переважно робітники державних і приватних підприємств, службовці, працівники сфери обслуговування, науки і культури, освітяни, медики, журналісти, військовослужбовці.

У розпорядженні адвентистів налічується більше півтисячі молитовних будинків, 150 з яких вони побудували останнім десятиліттям завдяки продуманому розподілу коштів від десятини та добровільних спонсорських пожертв.

Головний напрям позакультової діяльності – впровадження здорового способу життя. У структурі уніону працює Українська адвентистська медична асоціація. При багатьох міських громадах відкриті сучасні медичні кабінети. Нещодавно було розпочато будівництво Адвентистського міжнародного медичного центру у Києві, планується організація і регіональних філій. 2002 р. засновано адвентистський санаторій «Наш дім» у Вінницькій області.

Адвентисти в Україні здійснюють власне теле- і радіо служіння. 1995 р. в Івано-Франківську ними створено філію Всесвітнього ад-

вентистського радіо – Український радіоцентр «Голос надії». У 2001 р. низка центральних і регіональних кампаній України транслювали адвентистські телепрограми «Обличчя до обличчя» і «Так говорить Біблія». Адвентистами видається 9 періодичних видань, у тому числі газета «Адвентистський вісник» та двомовний часопис «Ознаки часу». Для потреб деномінації упродовж останнього десятиліття видано 40 найменувань літератури.

Українська філія адвентистського Агентства Допомоги та Розвитку (АДРА) втілила у життя понад 150 гуманітарних проєктів. У 1998 р. у Чернівецькій області було відкрито будинок для літніх людей. Цього ж року у Києві відкрито Громадський центр допомоги мігрантам.

Відзначимо, що останнім часом у країні починають діяти громади нових для України протестантських сповідань. Насамперед помітними є громади різних харизматичних напрямків, як наприклад, *Церква повного Євангелія* (понад 500). Вони є переважно в східних та південних областях України. Діє також *Новоапостольська Церква* (58 громад), *Церква Христа* (102), *Пресвітеріанська Церква* (52) тощо.

Іудаїзм. Іудаїзм має нині у нас сім течій, які разом нараховують 251 об'єднання. Найвідоміший з них – *Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад*.

Одночасно було створено 120 культурних єврейських центрів та організацій, товариств; товариства єврейської культури діють у 70 містах; у багатьох населених пунктах розгорнули свою діяльність представництва міжнародної єврейської організації «Сохнут». Відкриваються єврейські школи, театри, видаються єврейські газети (23 видання). Зокрема створено понад 80 недільних шкіл. Окремо діють 6 духовних навчальних закладів. Розпочали роботу Інститут єврейської матеріальної культури, кабінет єврейської історії та культури при Інституті національних відносин і політології, Міжнародний Соломонів університет, групи з вивчення єврейської мови та літератури Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, група на акторському відділенні Інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Створено умови для гідного упорядкування святих місць іудаїзму, які приваблюють багатьох прочан, у тому числі із-за кордону. Мається на увазі передусім могила засновника хасидизму Ізраїля Бешта в Меджибожі.

У той же час незмінною протягом ХХ ст. залишалась тенденція до зменшення чисельності єврейського населення України, яке на сьогодні є значно нижчим за 1%. Його чисельність продовжує змен-

шуватися в останнє десятиліття в зв'язку з постійною еміграцією – євреї становлять близько 40% всіх українських громадян, які виїжджають на ПМП в інші країни. На початку 1990-х рр. щорічно виїжджало від 30 до 60 тис. євреїв, у другій половині 90-х – трохи менше. Цікаво, що згідно з деякими соціологічними опитуваннями, «національна свідомість» (бажання жити разом зі своїм народом, у своїй власній державі) притаманна менше ніж половині від їжджаючих, тоді як решта їхали з політичних (антисемітизм) і економічних мотивів.

Буддизм. Новітня історія буддизму в Україні починається з 1988 р., коли з Бурятії до Донецька приїхав буддистський монах Дорже Жамбо-лама. Завдяки його проповідям Дхарми (Вчення) на Україні з'явилися спочатку перші буддисти-миряни, а потім і ченці. Відразу ж після розвалу Радянського Союзу в 1991 р. була зареєстрована перша в Україні буддистська громада в Донецьку, того ж року були зареєстровані ще дві обласні буддистські громади у Луганську і Харкові, а також з'явилися буддистські групи в Києві, Москві, Білорусі і Башкортостані. У 1993 р. керівники цих громад і груп прийняли рішення про об'єднання в єдину організацію – *Буддистський духовний Орден Лунг-жонг-па*, главою якого був одногослосно обраний Дорже Жамбо. У цьому ж році у пожертвованому Ордену однією мирянкою будинку із земельною ділянкою був заснований перший в Україні буддистський монастир – Храм Шейчен-лінг. Сама ж мирянка прийняла чернечі обітничі, ставши першою українською буддистською черницею. Розбудова монастирських споруд триває. Велика частина засобів на будівництво надходить від виготовлення ліків за рецептами східної медицини. Керівник Ордену Дорже Жамбо приїжджає в Київ з періодичністю 2–3 рази на рік і проводить двотижневі семінари, присвячені як основам буддизму, так і конкретним практикам медитації.

Інший відомий Буддистський Центр виник в 1994 р. у Луганську завдяки невеликій групі ентузіастів. У 1995 р. на запрошення Буддистського Центру Луганськ відвідав відомий тибетський монах Лама Оле Нідал. Тоді на його публічній лекції близько 200 чоловік прийняли Обітничі Притулку. У 1997 р. кількісно зростаючий Центр отримав офіційний статус релігійної організації. Разом із кількома іншими об'єднаннями і групами (Стаханов, Рубіжне, Лисичанськ тощо) Центр з 1998 р. входить до *Асоціації Буддистів Карма Каг'ю в Україні (Асоціація Буддистів Діамантового Шляху)*. Українська Асоціація буддистів Карма Каг'ю була створена в 1996 р. буддистськими Центрами України для збереження, розвитку та розповсюдження буддиз-

му школи Карма Каг'ю та різноманітної допомоги нашим Центрам в їх роботі. Керується вона демократично: вищим органом є Конференція представників Центрів, а в проміжках між конференціями — Радою з цих представників. Її постійним членом та духовним керівником є Лама Оле Нідал. Для офіційного представництва і підписання різних юридичних паперів обирається президент. Штаб-квартира Асоціації (ї юридична адреса) знаходяться в Ужгороді.

Буддистський храм-монастир знаходиться у звичайному сільському будинку на хуторі Паньківка під Луганськом. Храм належить до японського різновиду буддизму (школа нітирен). Настоятель храму — молодий український хлопець Роман, який отримав своє посвячення в Японії. Релігійні церемонії починаються перед сходом сонця. Вони включають у себе співи мантр, який супроводжує ударами в барабани, читання вголос уривків із священних буддистських текстів, медитації, проповіді учителя або найстаршого монаха, обговорення прочитаного й почутого. За межами вівтарного приміщення може відбуватися урочиста хода — за хутір, на найближчий пагорб, щоб зустріти схід сонця зі співом мантри та буття у барабани. Участь у церемонії беруть усі присутні на цей час у храмі. Крім того, ченці цього ордену активно займаються миротворчою діяльністю, часто за межами України.

В Україні діє також буддійська асоціація «*Серединного Шляху*» з кількома тисячами послідовників. Її фундатор Сергій Бугаєв називає себе «першим патріархом» нового напрямку в буддизмі, який поєднує елементи дзен і тантри. Центри «Серединного Шляху» зареєстровані у Києві, Вінниці, Харкові і ще в 5 містах України.

Загалом, у 2005 р. в Україні налічується 47 різноманітних буддистських релігійних інституцій. Кількість громадян України, які сповідують буддизм, за різними оцінками становить від тисячі до 5 тисяч осіб. Зріс інтерес до буддизму і в суспільстві в цілому, прикладом чого є поява курсів у деяких вищих навчальних закладах, видання великої кількості науково-популярної та релігійної літератури з буддизму.

Іслам. Нині триває процес повернення до Криму кримських татар (250 тис. на початок 2000-х рр.). Послідовниками ісламу в Україні є також представники тих народів, які сповідували його з дідів-прадідів. Це — татари волзькі, дагестанці, азербайджанці, узбеки, абхазці та ін. Скажімо, за результатами опитування кримських татар, до послідовників ісламу віднесли себе понад 80% опитаних. За підрахунками самих мусульман, на території України постійно мешкає

1,5–2 млн мусульман різних національностей (зрозуміло, що не всі вони є українськими громадянами). У порівнянні з християнами, мусульмани демонструють більш активну релігійну поведінку. 70% з них визнають, що звертаються до Аллаха щодня, хоча колективні богослужіння хоча б раз на тиждень відвідують лише 15%. Більше половини опитаних знають кілька молитовних сур із Корана, понад 90% висловлюють побажання дати дітям ісламську освіту.

Продовжується відродження мусульманських релігійних громад. Станом на 1 січня 2005 р. мусульманських громад в Україні понад 470. Вони розділені між 4 управліннями. Найбільше громад у *Духовного Управління мусульман Криму* – 333. Власне мусульманська громада нині функціонує в кожному пункті компактного проживання кримських татар. Як правило, ядро такої громадискладають 15–20 осіб. Вищим органом влади в Криму є *Курултай* (з'їзд) мусульман Криму. Він обирає муфтія, який в свою чергу призначає імамів. Виконавчим органом є *Кадіат* (Духовне управління мусульман Криму). Крім нього, в Україні діють ще два самостійних центри ісламу – *Духовне управління мусульман України* з центром у Києві, створене 1993 р.; *Духовний центр мусульман України* з центром у Донецьку.

Поширення ісламу за межами автономної республіки Крим пов'язане з діяльністю всеукраїнської громадської організації «Арраїд». Основними завданнями цієї організації є благодійна діяльність в різних регіонах України і підтримка культури ісламу. «Арраїд» має свої представництва в Одесі, Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Дніпропетровську, Львові й інших містах України. В Україні діє 7 духовних навчальних закладів мусульман (284 слухачі), у тому числі два Ісламських університети (Київ, Донецьк), Вище духовне медресе Криму, виходять 5 періодичних видань. Кількасот молодих мусульман здобувають спеціальну богословську освіту в Туреччині та інших ісламських країнах. Для порівняння, за кількістю людей, на які припадає одна мечеть та громада, Крим значно випереджає Татарстан – регіон Російської Федерації з розвинутою ісламською культурою, однак так само значно поступається турції. Однак великою проблемою залишається нестача людей зі спеціальною релігійною освітою, кількість яких у Криму в багато разів нижча за показники і Татарстану, і Турції.

Мусульмани, які живуть в Україні, прагнуть знайти своє місце у процесі розбудови в країні демократичного суспільства. У 1997 р. була створена Партія мусульман, що брала участь у парламентських вибо-

рах. Представники мусульман Криму також мають своїх представників у Верховній Раді України за списками інших партій.

Міжконфесійні конфлікти в сучасній Україні не набули такої гостроти, як подекуди на теренах колишнього СРСР. Релігійні організації за поодинокими винятками намагаються не долучати державні органи влади для вирішення внутрішніх непорозумінь. Однак не можна не помічати деякі «лінії напруги», що пролягають:

- між трьома Православними Церквами;
- між Православними Церквами, з одного боку, і греко-католицькими громадами і Римо-Католицькою Церквою – з другого;
- між «традиційними» Церквами (включаючи Православну, Греко-Католицьку, Римо-Католицьку, а також протестантські деномінації) і нетрадиційними релігійними організаціями.

Сприятливим ґрунтом для міжконфесійного розбрату є відсутність досвіду діалогу між усіма релігіями в Україні упродовж майже всієї її історії. Досить несподіване підтвердження цьому можна знайти в опитуванні, здійсненому Інститутом соціології НАН України серед священнослужителів найбільш представницьких конфесій щодо пасторського служіння у війську. Третина опитаних не погодилась із можливістю допуску в армію священнослужителів різних сповідань, а переважна більшість православних і половина греко-католицьких священників вважали, що саме їхні релігії, як панівні, мають отримати монопольне право з боку держави на таке служіння. Результати іншого соціологічного дослідження засвідчують, що 40–60% опитаних послідовників нетрадиційних релігій відчують на собі прояви нетерпимості чи упередженого ставлення з боку державних органів, послідовників традиційних конфесій.

9.8. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ Й РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ. ДЕРЖАВНО-РЕЛІГІЙНІ СТОСУНКИ

Свобода совісті та релігії є похідними від загальної свободи, що поряд з правом на життя і власність вважаються підмурком сучасного західного суспільства з часів «батька» західного лібералізму, англійського філософа Дж. Локка (1632–1704).

Свобода совісті й свобода релігії – поняття пов'язані, але не тождісні. Якщо поняття *свобода совісті* означає свободу внутрішньої духовного вибору тих чи інших поглядів, то поняття *свобода релігії*

постає як свобода вибору й самоствердження індивіда лише в системі релігійних координат – віровченні, культовій діяльності, релігійній організації чи релігійних стосунках.

Основоположні принципи релігійної свободи викладено у декількох міжнародних правових документах:

- Загальній Декларації прав людини, прийнятій ООН у 1948 р.;
- Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р.;
- Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставі релігії чи переконань 1981 р.

Однак положення цих документів не є нормами прямої дії. Вони є лише рекомендаціями, що не мають сили для національного законодавства. Натомість Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950), заснована за вищезгаданих документах, є чинним законодавчим актом, обов'язковим для виконання. Положення про свободу релігії та її захист у тій чи іншій формі можна знайти у кожній конституції європейських країн, а також більшості інших держав світу. Важливо, що принцип релігійної свободи здобуває щораз більшу підтримку з боку самих релігійних організацій. Про це переконливо свідчать, наприклад, документи II Ватиканського собору.

Зміст релігійної свободи у правовому аспекті найповніше викладено у ст. 18. Загальної Декларації прав людини: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає в себе свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно або приватним чином у вченні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів». У Європейській конвенції релігійна свобода розширена «свободою сповідання своєї релігії або переконання у навчанні». Згідно зі ст. 29.2. Загальної Декларації релігійна свобода може бути обмежена виключно законом і лише задля захисту громадянської безпеки, здоров'я або моралі, інших фундаментальних прав і свобод громадян.

Нормативно-правовою основою забезпечення релігійної свободи в Україні є статті 11, 24 та 35 Конституції України, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991) із змінами і доповненнями (див. текст 9.8). Законодавство України повністю відповідає засадничим принципам релігійної свободи, викладеним у нормах міжнародного права і релігійному законодавстві інших країн. Специфічною особливістю українського релігійного законодавства

є розширене трактування принципу релігійної свободи – одночасно як свободи сповідання будь-якої релігії, як права не сповідувати ніякої. На сьогодні це формулювання є не тільки небажаною спадщиною історичного минулого країни. Воно забезпечує правові гарантії свободи совісті для майже половини дорослого населення України, яке відносить себе до різних категорії невіруючих і за своєю питомою вагою є чи не найбільшою у світі.

Релігійне законодавство України (як і законодавство інших пострадянських республік) встановлює такі базові принципи ставлення до релігії й Церкви:

1. Свобода совісті, релігії;
2. Гарантії рівності особи перед Законом незалежно від її релігійних переконань, релігійних організацій, конфесій між собою;
3. Забезпечення прав релігійних меншин;
4. Відокремлення Церкви від держави.

У свою чергу, принцип *відокремлення Церкви від держави* означає:

- Невтручання держави у внутрішні церковні справи (у зміст віровчення, обрядів, церемоній (1); у систему управління Церквою, її ієрархію (2); у підлеглість іншим релігійним центрам (3); у фінансові витрати (4); у навчально-виховну діяльність у духовних навчальних закладах (5)).

- Відсутність представництва релігійних організацій у державних органах влади, права законодавчої ініціативи.

- Невтручання у функціонування системи судочинства.

Обмеження свободи совісті та релігії встановлюються у таких сферах:

По-перше, у царині політичної діяльності. Згідно зі ст. 5. Закону України релігійні організації не мають права брати участі у діяльності політичних партій, висувати кандидатів до органів державної влади. З другого боку, священнослужителі мають право нарівні з усіма громадянами на участь у політичному житті. На виборах 2002 р. було висунуто кандидатами у Ради всіх рівнів 345 священнослужителів.

По-друге, у сфері міжнародних зв'язків. Згідно зі ст. 14 Закону України іноземці можуть займатися проповіддю релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів лише в тих релігійних організаціях, на запрошення яких вони прибули в країну і за погодженням з відповідними державними органами. Заданими цих органів, до речі, іноземні місіонери скоюють 1/3 всіх порушень релігійного законодавства України.

По-третє, у царині освіти. В останньому випадку діє *принцип відокремлення релігії від освіти*, встановлений ст. 35 Конституції України, ст. 6 Закону України «Про свободу совісті...», ст. 6, 8, 9 Закону України «Про освіту». Згідно з цим принципом освіта в Україні «носити науковий, світський характер». Проте релігійні організації мають право створювати для релігійної освіти дітей, дорослих навчальні заклади і групи, а також провадити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування (ст. 6). Громадяни, які навчаються у середніх і вищих духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами, встановленими для учнів і студентів бюджетних навчальних закладів (ст. 11). Згідно зі ст. 20 священнослужителі мають право брати участь у навчально-виховному процесі в школах, надавати педагогам консультативну допомогу. При цьому накладаються обмеження: знання, що їх надає священник, повинні мати інформаційний характер, в школі не можна практикувати релігію, здійснювати обряди. На цій підставі у більш, як 80% шкіл Львівської області викладалися «Основи християнської моралі».

Проте у питанні стосунків між релігією та освітою українське законодавство виглядає значно поміркованішим за європейське і за законодавство інших пострадянських республік, які припускають можливість організації релігійного навчання у державних закладах освіти за бажанням батьків та учнів. На сьогодні це питання остаточно не врегульоване.

Однією із невід'ємних конституційних гарантій забезпечення свободи совісті та релігії в Україні є *право на альтернативну (невійськову) службу*. Воно вперше було встановлено ст. 2. Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (1992) і підтверджено у ст. 35 Конституції України. Згідно з нею цю службу проходять у тому разі, «якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина». Альтернативну службу громадяни проходять на державних підприємствах, в установах та організаціях соціального забезпечення, охорони здоров'я та навколишнього середовища, а також у сфері комунального, сільського господарства тощо. Її тривалість дещо більша за термін дійсної військової служби – 18–27 місяців. Загалом уже здійснено понад 20 призовів, якими скористались понад 12 тис. осіб. Причём з 1992 р. кількість молодих людей, які обирали альтернативну службу у кожному призові, останнім десятиліттям невпинно зростала: від кількох сотень до кількох тисяч. Це свідчить про те, що альтернативна військова служба стала вже зви-

чайним явищем, хоча, у сусідній РФ проблема альтернативної військової служби досі не розв'язана.

У реальній практиці суспільного життя ступінь релігійної свободи значною мірою залежить від характеру державно-церковних відносин, які історично у ньому склалися. Не може бути повної релігійної свободи у крайніх моделях таких стосунків:

- Модель повного злиття держави і Церкви, як це мало місце у Папській державі в Італії й має місце в деяких ісламських країнах;

- Модель ворожнечі й повного відокремлення держави від Церкви, яка послідовно втілювалася в життя у Радянському Союзі.

Тож релігійна свобода може бути реалізована лише у проміжних моделях часткового ототожнення держави і Церкви.

- Модель «державної релігії», всебічної – законодавчої, матеріальної та моральної – підтримки державою однієї з поширених у ній релігії. Така модель, наприклад, реалізується стосовно до Вірменської Апостольської Церкви (ст. 17 Конституції Вірменії) або у Норвегії. Стаття 2 Конституції Норвегії встановлює, що євангелічна лютеранська релігія є офіційною державною релігією. Послідовниками Церкви Норвегії є 83% населення. Всі витрати по управлінню Церквою Норвегії покриваються державою і муніципальною владою за рахунок державних податків. Світські чиновники контролюють внутрішні справи Церкви. Норвезькі державні дитячі садки і школи зобов'язані згідно із законом викладати всім учням «Мораль і християнське виховання». Тільки священиків Церкви Норвегії залучають для обслуговування Збройних Сил, державних лікарень і госпіталів, а також в'язниць; тільки священики Церкви Норвегії запрошуються на заходи державної служби і народні свята.

- Модель «традиційної Церкви» – жодна з існуючих в країні релігій не проголошена офіційною Церквою держави, проте одна з них займає особливе місце в традиціях народу і користується відкритою державною підтримкою. Така модель характерна для римо-католицьких країн Латинської Америки. Близькі до цієї моделі формулювання містить преамбула до Закону РФ «Про свободу совісті і релігійні об'єднання», де визнається «особлива роль православ'я в історії Росії, у становленні і розвитку її духовності та культури». А ст. 5 відповідного Закону Литви традиційними визнає одночасно дев'ять релігійних конфесій – від католиків до караїмів.

- Модель «співпраці» – держава забезпечує значне фінансування різних видів церковної діяльності, зокрема релігійної освіти, утримання храмів, оплати праці духовенства. Часто у такій моделі сто-

сунки держави і церкви регулюються спеціальними угодами. Ця модель характерна для Іспанії, Італії, Польщі, багатьох європейських країн з лютеранською традицією.

• «*Пристосовницька модель*» – держава дотримується нейтралітету щодо релігії. Вона не визначає значення якоїсь релігії для загальнонаціональної чи місцевої культури, не займається проблемою розміщення релігійних символів у публічних місцях, не санкціонує винятки у системі оподаткування, не врегульовує на законодавчому рівні особливості релігійного побуту і святкового циклу. Таку модель репрезентують Сполучені Штати Америки.

Для регулювання відносин між Церквою та державою в Україні діяв *Державний комітет у справах релігії*, якій провадив реєстрацію релігійних організацій, встановлював правила проведення ними культової діяльності, здійснював контроль за дотриманням конституційно-правових норм і законів з питань свободи совісті та релігії. За даними Держкомрелігії, у 2001 р. було скоєно 102 таких порушення, проти 544 у 1992 р. (див. текст 9.9). Ліквідація цього комітету на початку 2005 р. засвідчила бажання центральної виконавчої влади проводити подальшу демократизацію відносин між державою і Церквою.

Регулярно відбуваються зустрічі Президента України з главами релігійних конфесій. Утворено *Всеукраїнську Раду Церков та релігійних організацій*. Вона є представницьким міжконфесійним консультативно-дорадчим органом, що діє на громадських засадах. Подібний орган – Національна Рада церков у США – довів свою корисність, хоча його функції дещо відмінні від функцій української Ради.

На наш погляд, українська держава у своїх відносинах з релігією, передусім, історично «традиційними» для країни Православними Церквами та ісламськими громадами (Автономної Республіки Крим) намагається втілювати в життя «пристосовницьку модель». Така вкрай поміркована позиція вочевидь пояснюється сумним атеїстичним досвідом радянських часів і небажанням у нестабільні часи розбудови незалежної держави впроваджувати більш радикальні моделі.

Однак ще під час демократичних виборів до Верховної Ради України 1990 р. українські політики заявили про свій інтерес до релігії. Одним із переконливих свідчень цього є включення до програмних документів багатьох політичних партій релігійних питань та створення партій конфесійного спрямування (Християнсько-Демократична партія України, Республіканська Християнська партія, Партія мусуль-

ман). Особливої популярності у першій половині 1990-х рр. набуло гасло «Незалежній Україні – єдина автокефальна (самостійна) Православна Церква». На ньому спекулювали група народних депутатів «За єдину Помісну Церкву». Свого часу у Верховній Раді України діяло депутатське об'єднання на підтримку традиційних і канонічних конфесій. Крім окремих депутатів і політичних партій, зацікавлені у використанні релігії або в оперті на неї згуртовані захистом корпоративних інтересів регіонально-кланові утворення.

Деякі релігійні організації зі свого боку відверто співпрацюють з впливовими політичними силами, виступають їхніми гаслами, підтримують їхніх кандидатів у структури законодавчої і виконавчої влади. (Протягом 1990–2002 рр. народними депутатами України обиралися тільки два служителі культу). Таким чином, вони розраховують одержати більший доступ до державних ЗМІ з багатомільйонною аудиторією і неформальну, однак дієву підтримку в усіх сферах своєї діяльності.

Дедалі популярнішими у житті Церкви стає проведення ходів, маршів, тобто масове вираження своїх вимог. У першому півріччі 2004 р. клірики Церкви провели у декількох найкрупніших містах країни кілька багатолюдних акцій. Їхньої кінцевою метою була демонстрація здатності Церкви тиснути на владу шляхом організації акцій за участю великої кількості віруючих.

Щоправда, в цілому ставлення релігійних організацій до української держави характеризується, так би мовити, доброзичливим нейтралітетом. Воно засноване, по-перше, на безумовному визнанні факту національної незалежності України; по-друге, на сподіванні, що «Церква відокремлена від держави, але не від суспільства». Ст. 21 Закону України «Про свободу совісті...» якраз передбачає на прохання громадян або за ініціативою релігійних організацій проведення богослужінь та релігійних обрядів у військових частинах, в лікарнях, будинках для людей похилого віку та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання. Тим-то питання, які ставляться релігійними організаціями перед владою, не мають політичного забарвлення. Вони стосуються:

- повернення релігійним організаціям відчужених від них у різні часи майна і культових будівель і запобігання можливої приватизації колишньої церковної власності;
- послаблення податкового тягаря в їх економічній діяльності;
- створення пільгових умов для отримання гуманітарної допомоги з боку «братніх» закордонних центрів;

- удосконалення законодавчої бази і напрацювання конкретних механізмів для розширення суспільного служіння — у місцях позбавлення волі, сиротинцях, будинках для людей похилого віку, середніх і вищих навчальних закладах, Збройних Силах України;
- отримання більшого доступу до радіо- і телебачення з метою пропаганди суспільно-значущих цінностей і запобігання хвилеподібному зростанню в них демонстрації насильства і розпусти;
- спрощення процедур виїзду за кордон з суто релігійною мотивацією (наприклад, паломництво до Мекки або навчання до Рима).

Згідно до даних опитування громадської думки 2002–2003 рр., суспільна думка схвально ставиться до розширення присутності Церкви у школі і Збройних силах. Позитивне відреагували відповідно 66% та 50% опитаних.

Досягнутий рівень свободи совісті та релігії в Україні, ступінь демократичності державно-релігійних відносин нині визнаються світовою спільнотою. Недарма, Україна не згадується серед країн-порушниць у щорічних звітах про стан релігійної свободи, які Департамент США оприлюднює з 1998 р.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. Історія релігії в Україні виразно поділяється на два основні періоди: дохристиянський і християнський. Перший період прийнято називати ще язичництвом.

2. Язичництво давніх слов'ян — різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культури, що існували в них до хрещення Русі.

3. У язичництві давніх слов'ян можна зустріти і сформований пантеон богів, на чолі якого напередодні прийняття Руссю християнства стояв Перун, і шанування духів (русалок, домовиків, лісовиків тощо), культу води, лісів, предків, злих сил.

4. Язичницький ритуал містив у собі в основному молитви і жертвопринесення. Він здійснювався в спеціальних культових місцях — капищах, за участю волхвів.

5. Період з IX до середини XIII ст. можна вважати періодом двовірства на Русі, одночасного співіснування давніх язичницьких і християнських вірувань на всій території країни й у всіх верствах населення. Завершується цей період адаптацією християнства до численних язичницьких вірувань, обрядів і культів.

6. Християнство в Україні офіційно було прийняте в 988 р. князем Володимиром I Святославичем. Наслідком прийняття християнства стало приєднання Київської Русі в культурному і соціально-економічному плані до європейської цивілізації.

7. Православна Церква в Україні була організована як митрополія. Вона перебувала до 1686 р. в юрисдикції Константинопольського патріарха, а потім перейшла під юрисдикцію Московського патріархату.

8. Важливим етапом в історії християнства в Україні стала Брестська унія (1596 р.), яка призвела до утворення Української Греко-Католицької Церкви.

9. У наш час християнство в Україні представлене трьома Православними Церквами (УПЦ МП, УАПЦ, УПЦ - КП), Українською Греко-Католицькою Церквою, єпархіями Римо-Католицької Церкви і великою кількістю різних протестантських організацій.

10. Серед нехристиянських релігій в Україні історично поширений іслам. Осередком ісламу в Україні упродовж усієї її історії є півострів Крим.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке язичництво? Яким стадіям еволюції релігії воно відповідає? Яким явищем в історії релігії було слов'янське язичництво – унікальним чи типовим?

2. Назвіть основні культу давніх слов'ян.

3. З яких божеств складався пантеон кн. Володимира? Чому на чолі цього пантеону стояв войовничий Перун?

4. Якими релігійними обрядами вишановували слов'яни-язичники своїх божеств? Чи можна знайти аналоги цим обрядам в інших релігіях?

5. За якими принципами був побудований язичницький святковий календар у Давній Русі?

6. Яке свято було в річному святковому циклі центральним і чому?

7. Яка історична доля язичництва на Русі?

8. Що обґрунтовувала «Андріївська легенда» і з якою метою її офіційно визнала православна церква в Україні?

9. Назвіть зовнішні та внутрішні причини розповсюдження християнства на Русі.

10. Яка релігійна особливість християнства східного (візантійського) обряду спонукала кн. Володимира саме її обрати пануючою релігією у своїй державі?

11. Якими подіями в історії Християнської Церкви в Україні відзначаються такі дати: 988 р., 1596 р., 1620 р., 1686 р.?

12. У чому полягав релігійний характер церковної унії?

13. Назвіть відомі Вам Православні Церкви, які діють на території України, та вкажіть на основні розбіжності між ними.

14. Які ще християнські конфесії діють на території України в наші дні?

15. Як Конституція та законодавство України визначають статус релігій в Українській державі?

ЗАВДАННЯ

1. *Опишіть відомі Вам залишки язичницьких обрядів і вірувань у свідомості людей і побуті.*

2. *Визначте Ваші дії в кожній із наведених нижче ситуацій. Зішліться на відповідні статті Конституції та Закону України про свободу совісті та релігійні організації*

а) Ви – директор школи. До Вас прийшли свідки Єгови і запропонували додатково до основного розкладу проводити для бажаних учнів уроки з вивчення Біблії.

б) Вас призивають до лав Збройних Сил України. Але Ваша віра категорично забороняє Вам убивство й носіння зброї.

в) Ви – голова виборчої комісії. До Вас звернулися представники однієї з громад Новоапостольської Церкви з проханням зареєструвати їхнього представника кандидатом у народні депутати від цього релігійного об'єднання.